

Sipos András

VÁROSI AGGLOMERÁCIÓK ÉS KÖZIGAZGATÁSI HATÁROK KÖZÉP-EURÓPÁBAN 1850–1950 Nagy-Bécs és Nagy-Berlin kialakulása

Amikor a XX. század első éveiben a hazai kormányzati és városi döntéshozók először fontolgatták komolyan Nagy-Budapest létrehozását, az arra „megérett” környékbeli községek Budapesthez csatolását, támaszkodhattak a német nagyvárosok tapasztalataira. A német nagyvárosokat tekintették a szakszerűen irányított, hatékonyan és (az önkormányzat szűk társadalmi bázisa ellenére is) közérdek-orientáltan működő nagyvárosi önkormányzat modellszerű példáinak, és e felfogásban osztozott a nemzetközi szakmai közvélemény tekintélyes része.

A német területeket a XIX. század közepétől kezdve érte el az iparosodással együtt járó urbanizációs robbanás. 1871-ben még csak nyolc olyan város volt az újonnan alapított Német Birodalomban, amely százezernél több lakost számlált. 1910-re ezek száma 48-ra emelkedett, és a népességnek 4,9% helyett 21,3%-a lakott ilyen településen. A városi területnek a környékbeli városok, községek „bekebelezése” útján történő kiterjesztése a nagyvárosi fejlődés általános kísérőjelenségének számított. 1880–1910 között 188 esetben került sor ilyen „bekebelezésre”. Ezek közül 133 érintette azt a 48 nagyvárost, amelyek lakossága 1910-ben meghaladta a 100 000 főt, 46 esetben pedig azok a városok növekedtek ilyen módon, amelyek 1910-re az 50 000–100 000 fő közötti kategóriáig jutottak el. A többi városra csupán 9 bekebelezés jutott.¹

A határok kiterjesztése nem csupán kísérőjelensége, hanem egyik lényeges összetevője is volt a nagyvárosok felnövekedésének. Jó néhány város éppen ennek révén lépte túl a 100 000 fős „álmohatárt”: Mannheim (1897/1899), Poznań (1900), Gelsenkirchen (1903), Bochum (1904), Duisburg (1902/1905), Mainz (1907/1908), Saarbrücken (1909), Mülheim a. d. Ruhr (1910).² Annak az összesített népességgyarapodásnak, amelyet az 1910-ben 50 000 főnél népesebb városok 1850 óta felmutattak, mintegy 19%-a származott közvetlenül a határok kiterjesztéséből. Mivel az új területek a további növekedés nélkülözhetetlen bázisát képezték, a közvetett hozzájárulás még jelentősebb.³

1 REULECKE 1985. 81–82. p.

2 MATZERATH 1978. 80. p.

3 Uo. 88. p.

A bekebelezések időbeni eloszlása (1. táblázat)⁴ arról tanúskodik, hogy az 1885 körüli évek fordulópontot jelentettek: valójában csak ettől kezdve váltak általánossá a nagyszabású bekebelezések. Az 1850-es években még csak kis számú, bár aránylag jelentékeny ilyen aktusra került sor; a következő két évtizedben nőtt ugyan ezek száma, de mind az érintett terület átlagos mérete, mind a bekebelezett lakosság átlagos száma lényegesen kisebb volt. Az 1880-as évek első felében még bizonyos visszaesés is tapasztalható, ezt követően viszont sorozatosan követték egymást az addig szokatlanul nagy területet és népességet felölelő határkiterjesztések. A „virágkort” az 1890–1910 közötti évtized jelentette, amikor a felmérésben szereplő városok mintegy kétharmada növelte ilyen módon területét és lakosságát.

*1. táblázat: Közigazgatási határok kiterjesztése
az 50 000 főnél népesebb német városokban 1850–1918*

	Városok száma	A városi terület gyarapodása (km ²)			A határok kiterjesztéséből származó népességnövekedés		
		össz.	átlag	max.	össz.	átlag	max.
1851–1860	9	68,6	8,6 (8)	24,1	74 000	9 000 (7)	29 951
1861–1870	14	33,5	2,4	9,2	63 000	5 700 (11)	14 427
1871–1880	20	95,2	4,8	11,8	70 000	3 700 (19)	32 423
1881–1890	17	243,1	14,3	101,6	287 000	16 900	80 884
1881–1885	7	11,9	1,7	3,2	10 000	1 400	7 725
1886–1890	12	231,3	19,3	98,4	278 000	23 100	80 884
1891–1900	34	413,5	12,2	57,8	705 000	21 400 (33)	323 224
1901–1910	57	966,2	17,0	62,0	1 025 000	18 000	92 246
1911–1918	28	439,4	15,7	79,7	–	–	136 857

4 A táblázat forrása: MATZERATH 1978. 75. p. A forrás 85 olyan város adatait öleli fel, melyek 1910-ben 50 000-nél több lakossal rendelkeztek. (További kilenc várost az adatok hiányosságai miatt figyelmen kívül hagy.) Tíz város 1910-ig nem adott számot bekebelezésről. A 0,2 km²-nél kisebb lakatlan területeket érintő bekebelezéseket, valamint a kisebb „kikebelezéseket” a számítások nem vették figyelembe. A zárójelben szereplő számok jelzik, hogy az adott oszlopban szereplő adat hány városra vonatkozik.

A környező települések becsatolásának mint a városfejlesztés fontos eszközének megjelenése, majd tömegessé válása alapvetően három, egymással szorosan összefüggő, ám fáziseltolódással jelentkező tényezőre vezethető vissza:

1. A XIX. század közepétől bontakozott ki az *agglomerációk kialakulásának* folyamata: a városok környékén addig meglehetősen önálló életet élő agrárjellegű települések fokozatosan bekerültek a városfejlődés sodrába, elválaszthatatlan részei lettek egy, a városok közigazgatási határain jóval túlterjedő, a kapcsolatok sűrű szálaival összeszótt településeggyüttesnek. A környékbeli települések gyakran teljesen össze is nőttek a várossal, ez azonban korántsem volt feltétlen kritériuma az agglomerálódásnak. Ennek lényege a város és környéke közötti szoros és mindennapi (a hagyományos város-vidék munkamegosztáson jóval túlmutató) kapcsolat, amitől az agglomerációs települések egyetlen életmegnyilvánulása sem függetleníthető.

Átalakul a települési arculat, „városias” ütemű lesz a népességyarapodás, „városias” jelleget ölt a lakosság foglalkozási, társadalmi szerkezete, demográfiai jellemzői. Az itt élők jelentős része immár „kétlaki” életet él, nő az ingázók száma, egyre inkább itt tudnak megkapaszkodni a városi munkaalkalmakat kereső bevándorlók. Megindul a nagy területigényű gazdasági tevékenységek, majd a lakosság egy részének kitelepülése a városból. Az összefonódó településeggyüttes közigazgatási széttagoltsága ellentmondásos hatással van mind az agglomeráció magját alkotó nagyvárosra, mind a környékre. A város számára az igazgatási széttagoltság kezdetben egyszerűbbé teszi, hogy a halmozódó szociális és környezeti problémákat mintegy „kihelyezze” a környékre: itt nem kell infrastrukturális és szociális gondozási terheket vállalnia, miközben az agglomerációs gyűrű biztosítja a város fejlődéséhez szükséges munkaerőt. Egyre inkább jelentkezik azonban ennek terhes oldala is: a várossal szoros mindennapi kapcsolatban élő lakosság óhatatlanul igénybe veszi a város infrastruktúráját, közintézményeit, miközben a közterhekhez nem járul hozzá. A kitelepülő üzemekkel fontos adóalanyok esnek ki, miközben az ellátandó feladatok nem csökkennek. Újabb érvágás a városnak, ha a felső-, illetve a középrétegek egy része is környékbeli villanegyedekbe, családi házas telepekre költözik. Fokozatosan kiderül, hogy a tervszerűtlen kiépítés, az egységes építési szabályozás hiánya, az utca- és közműhálózat összehangolatlansága súlyos mindennapi gondokat okoz, és e helyzet további fennállása lehetetlenné teszi a jövőbeni ésszerű városfejlesztést. A várossal összenőtt település csatornázásának, vezetékes vízellátásának megoldatlansága nagy népsűrűség és intenzív érintkezés mellett a város területén is fokozza a járványveszélyt. Ezek a problémák különösen égetővé válnak, ha a város beépülése már kitöltötte a közigazgatási területet. Kaotikus, alacsony higiéniajú, rossz közbiztonságú „veszélyes övezetek” körvonalai bontakoznak ki a terjeszkedő városok mentén, és „magukra hagyva” egyre kevésbé szigetelhetők el tőlük.

A környék lakossága számára előnyt jelent a városinál olcsóbb telekár, könnyebb építkezés, az alacsonyabb helyi adók és megélhetési költségek. A közigazgatást és a szolgáltatásokat azonban a környékbeli települések saját erejükből csak „falusias” szinten képesek biztosítani, miközben már „nagyvárosi” problémákkal találják szemben magukat. A szegény elemeknek a városinál általában erősebb dominanciája, valamint a hagyományos közösségi életforma-keretek felbomlása folytán lehetőségeiket jóval meghaladó szociális segélyezési terhek hárulnak rájuk. A városi közműhálózat, amennyiben egyáltalán elér hozzájuk, lényegesen magasabb tarifákkal sújtja őket. Szeretnének részesülni a közlekedési megújulásból, ugyanakkor tartanak ennek várható anyagi terheitől is – hiszen sok esetben éppen a város számukra nehezen elviselhető drágasága űzte őket a környékre.

Ellentmondásosak a környéki települések helyi elitjeinek érdekei is: általában olyan iparos, kereskedő, háztulajdonos polgárokról van szó, akik semmilyen tekintetben nem versenyképesek a nagyvárosi elitjével. Csak az önállóság megőrzése nyújt számukra esélyt arra, hogy továbbra is domináns szerepet játszanak a helyi közügyek eldöntésében. Általában joggal tartanak attól, hogy beolvadás esetén (amivel gyakran a költségeket nagyban emelő városi vámsorompón belülré kerülés is együtt jár) vállalkozásaik „saját terepen” sem lennének képesek helytállni a tőkeerős nagyvárosi konkurenciával szemben. A közfeladatok helyi finanszírozásának teljes ellehetetlenülése azonban számos esetben mégis a városhoz való csatlakozás támogatására, sőt egyenesen annak kezdeményezésére ösztönzi őket. Dinamikusabb képviselőik tisztában vannak azzal, hogy a versenyképességhez egyáltalán esélyt biztosító infrastruktúra megteremtése csak a várostól remélhető, és ebbe az irányba húz az üzemet kihelyező városi tőkés érdekeltsége is. Egészen más a helyzet akkor, ha egy környéki település még sokat őriz mezőgazdasági arculatából, társadalmának hagyományos zártságából, és területére elsősorban a városnak lenne égetően szüksége, például fontos közérdekű létesítmények elhelyezése érdekében, vagy egyszerűen a szabad építési terület miatt. Befolyásolja a szereplők hozzáállását az is, hogy a helyi önállóság tradíciói mennyire erősek – egy régi múltra visszatekintő, netán városi rangú település sokkal inkább ragaszkodik az önállósághoz, mint a gyáripár révén újonnan magyra nőtt proletár előváros.

Az agglomeráció magját alkotó nagyváros fejlődési törekvéseit elősegíti a határok kiterjesztése, a városi polgárság jelentős csoportjai és az önkormányzati döntéshozó testületekben helyet foglaló reprezentánsaik sokszor mégis az ebből eredő terheket, veszélyeket vélik egyértelműbbnek és közvetlenebbnek. Az egyesítés révén éppen a lakosság nem kívánatos elemei szaporodnak: a szegények, a támogatásra, ellátásra szorulóknak, ami a segélyezési terhek kiszámíthatatlan növekedéséhez vezet; a lázongásra hajlamos proletár elemeket pedig nem tartják célszerűnek integrálni a város

életébe. Az újonnan becsatolandó területek adózőképessége még a terhek kiegyenlí-
tése mellett is csekélyebbnek ígérkezik a régiéknél, miközben a városi infrastruktúra
minél teljesebb kiterjesztése iránti nyomás azonnal érezhető lesz. Mindennek árát –
hangoztatják – a város régi polgárainak kell majd megfizetni.

A bekebelezésekkel kapcsolatos konfliktusok tehát soha nem egyszerűen a ter-
jeszkedni kívánó nagyváros és az önállóságát védő kisebb település ellentétét jelen-
tették: a meglehetősen kusza frontvonalak az egyes településeken belül is elvá-
lasztották az egyesítés híveit és ellenzőit. Bonyolult, sok tényezőös játszma alakult ki,
melybe az érintett településeken kívüli tényezők is beleszóltak. Az a vidéki közigaz-
gatási egység (kerület), amelynek területe csökkent a városhatár kiterjesztése révén
(esetleg éppen gazdaságilag legerősebb, legfejlődőképesebb helységeiről kényszer-
rült lemondani), szinte mindig késhegyig menően tiltakozott. A határmódosítás min-
denütt felsőbb szintű kormányzati, sőt törvényhozási vagy uralkodói aktust is ígé-
nyelt (Poroszországban például, amennyiben kerületi határ is módosult, ehhez külön
törvényre volt szükség), így lényeges volt a miniszteriális bürokrácia, illetve a parla-
menti politikai erők állásfoglalása is.

Az agglomerálódás folyamata tehát az öröklött igazgatási széttagoltság körülmé-
nyei között szinte kezelhetetlen helyzeteket idézett elő, de ez önmagában még semmi-
képpen sem vezetett egyesítéshez. A több irányból jelentkező ellenszenv és ellenállás
sokszor évtizedekig tartó egy helyben topogást idézett elő a kérdésben. A pathelyzet
feloldásához szükség volt olyan szereplő megjelenésére, melynek számára vitathatatl-
anul a városfejlesztés érdekei voltak elsődlegesek, és ezen a talajon állva, kellő rugal-
massággal képes volt létrehozni az egymásnak feszülő érdekek kompromisszumát.

2. A bekebelezések tömegessé válásának *második* elengedhetetlen tényezője a hi-
vatásos *városigazgatási bürokrácia* kialakulása és megerősödése. E hivatalnoki réteg
megizmosodása nagyjából az 1860–1870-es évektől számítható. Vezető képviselői
integrálódtak az egyes városok polgári elitjébe, de korántsem tekinthetők ezek egy-
szerű érdekképviselőinek. Ők voltak a városigazgatás nagy funkcióváltásának a szol-
gáltatásszervező, aktív környezet- és társadalomalakító szerepet vállaló város-
igazgatás megteremtésének motorjai. Munkájukat és szemléletüket egyszerre jelle-
mezte az újszerű városi problémák egyre szakszerűbb „technokrata” megközelítése
és az ezzel járó specializáció, miközben törekedtek saját városuk, illetve a nagyváros
mint településforma fejlődési lehetőségeinek átfogó felmérésére is. A városigazgatás
új eszköztára egyre sokoldalúbban és közvetlenebbül alakította minden városban élő
ember életviszonyait. Felismerték, hogy az épített környezet, a városi tér tudatos ala-
kítása ezen belül is kiemelt jelentőséggel bír a széles tömegek életminőségének javít-
ásában, a társadalmi konfliktusok élének tompításában. Lényeges kérdéssé vált
számukra, hogy a városvezetés hatásköre átfogja az egész területet, amely valós tele-

pülési egységet alkot. A szolgáltatások nagyüzemszerű szervezése előtérbe állította a méretgazdaságosság és a jövedelmezőség problémáit. Igen sok múlott azon, hogy az agglomeráció közműfejlesztésében az egységes elgondolás, vagy éppen az ádáz konkurenciaharc uralkodik-e. A bekebelezések látványos szaporodása az 1880–1890-es években nagy mértékben azzal magyarázható, hogy a már régóta aktuálisvá vált ilyen jellegű tervek megvalósítása sok helyütt az ekkorra kellő befolyást elérő hivatásos városvezetők törekvéseinek fókuszába került. Számos esetben játszott döntő szerepet jelentékeny polgármester-egyénségek szívós és találékony kompromisszumteremtő igyekezete. Ennek az időszaknak a városhatár-kiterjesztéseire ugyanakkor általában jellemző, hogy a tervszerűtlen fejlődés során *már kiéleződött* válsághelyzetekre adott *válaszként* került ezekre sor.

A századforduló és az első világháború közötti időszakban – a bekebelezések mennyiségi csúcspontjának elérésén túlmenően – ezek jellegében is változás figyelhető meg. Egyre inkább meghatározóvá váltak az olyan határkiterjesztések, amelyek elsősorban jövőbeni városbővítésre való felkészülésként, a város tervszerű kiépítéséhez hosszú távra szükséges területek biztosításaként értelmezhetők.

3. A bekebelezések „virágkora” egybeesik az *átfogó várostervezésnek* mint *harmadik* lényeges összetevőnek a kialakulásával. A megelőző évtizedekre jellemző *városszabályozás* mindenek előtt a városkép és a forgalmi érrendszer szempontjaira koncentrált. Alapvető eszköze az utcahálózat és a telektömbök kijelölése, az épületek magasságának az utcaszélességhez viszonyított megszabása, a telkek maximális beépíthetőségének megállapítása volt. Az átfogó várostervezés mindezen túlmenően a városi tömegek lakáskörülményeinek, ezen keresztül egész életmódjának lényeges javítását is célul tűzte ki, azaz a városépítést a társadalmi reformok egyik eszközeként és összetevőjeként kezelte. A XIX. századi nagyváros egyik legfőbb rákfénjének a zsúfolt, egészségtelen bércaszárnyák világát tekintették. Az egészségesebb lakásmód általánossá válását a város decentralizálásától, a beépítés fellazításától, a zöldterületek tervszerű biztosításától remélték, miközben gondoskodni kellett az ipari, közlekedési létesítmények, közművek távlati helyigényéről is. Mindehhez már nem egyszerűen a bekebelezések révén kibővült város, hanem az egész *agglomeráció* terület-felhasználásának egységes megtervezésére volt szükség. Az első világháború előtt ugyan még az e téren legmesszebbre jutó Németországban sem beszélhetünk a regionális tervezés áttöréséről, a századelő bekebelezési politikájában azonban egyértelműen felismerhetők ennek elemei: a települési értelemben egységes egészet alkotó térség tudatos funkcionális tagolásához és a jövőbeni terjeszkedés ennek alárendelt irányításához szükséges feltételek megteremtése.⁵

5 MATZERATH 1978.; KRABBE 1980.; REULECKE 1985. 78–86. p.; NOLTE 1988.; REBENTISCH 1978.; LADD 1990. 187–235. p.

Nagy-Bécs létrehozása (1890, 1904)

Bécs határainak 1890-ben végrehajtott kiterjesztése nem csak időpontját, hanem jellegét tekintve is a bekebelezés két korszakának határán áll: elsősorban a hagyományos „önző” várospolitikai által kitermelt válsághelyzetre adandó válasz kényszere motiválta, ugyanakkor határozottan felismerhetők benne a jövőbe tekintő tudatos várospolitikai elemei is.

A Monarchia ciszlajtán tartományainak nagyvárosi fejlődésében a németországinál összességében csekélyebb szerepet játszott a területi terjeszkedés. 1870-ben a két, százezer főnél népesebb városban (Bécs és Prága) élt lakosság 5,2%-a; 1910-re az ilyen városok száma hétre, a bennük élők aránya 10,8%-ra növekedett, de a növekedéshez csak két városnál – Bécs és Krakkó – járult hozzá jelentősebb bekebelezés.⁶

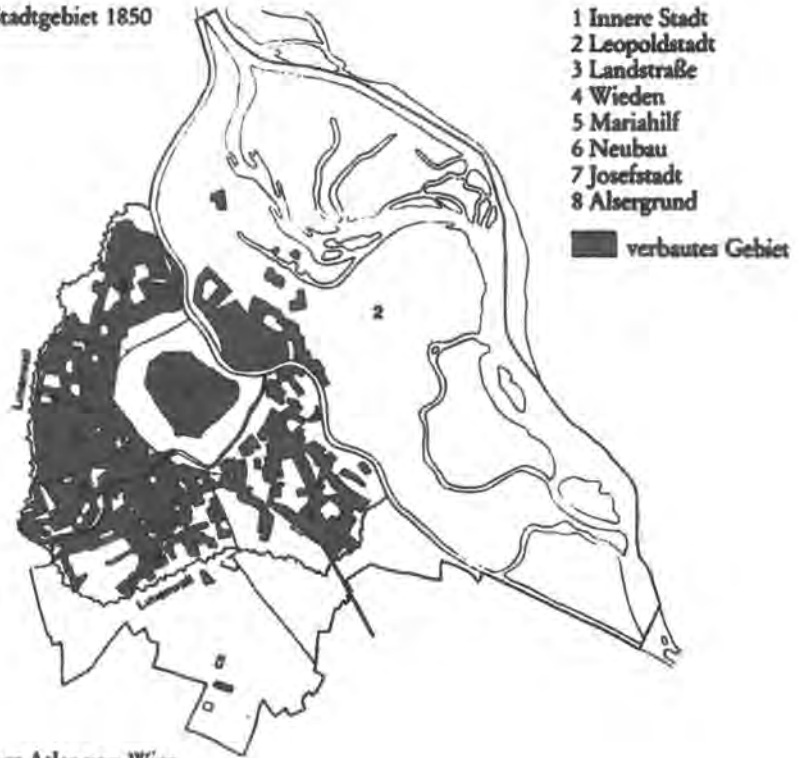
A császárváros közigazgatási területe a polgári alapokra helyezett városigazgatási rendszer bevezetésével, az 1850. évi Ideiglenes Községi Rendtartás életbe léptével egyidejűleg terjedt túl véglegesen a fallal körülvett Belvárosra. Ekkor lettek teljes jogú városrészek az addig csak „külvárosnak” számító területek, melyek a városfal és a zárt fogyasztási adóterület határát is képező külső védőfal (a kuruc veszély ellen 1704-től kiépített Linienwall) között helyezkedtek el. Bécshez csatolták a Duna-csatorna és a folyam főága közötti, jórészt még beépítetlen területet is (1. térkép). Noha a külső védőfalon (fogyasztási adóvonalon) kívüli települések életviszonyait a városfejlődés lendülete ekkor még igen kevésbé formálta át, Franz Stadion gróf belügyminiszter ezek egy részének a becsatolását is kezdeményezte a községi rendtartás általa kidolgozott, a községtanácsnak 1849 márciusában megküldött első tervezetében. A városatyák reakcióját az a zsigeri félelem határozta meg, ami a forradalom napjaiban vert gyökeret a külvárosok népével szemben. Stadion elképzelését határozottan elutasítva, arra hivatkoztak, hogy a „szegényekről való gondoskodás úgyszólván ki sem számítható mértékben terhelné meg a város jövedelmeit, nem beszélve a fenyegető proletárság térfoglalásának veszélyéről, amitől a főváros ezideig szerencsésen megkíméltetett.” Utaltak továbbá a rendőri kiadások növelésének szükségességére, valamint arra, hogy az egyesítés maga után vonná a fogyasztási adóvonal kijjebb tolását is, ennek következtében az új adóvonal előterében csak újabb nem kívánatos elővárosok keletkeznek.⁷

A bécsi polgárság ezzel hosszú időre kiengedte a kezéből e községek növekedése ellenőrzésének és szabályozásának lehetőségét. Az ekkor megállapított városterület 1890-ig nem változott. Eredetileg 8 kerületre osztották, majd 1861-ben és 1874-ben állítottak fel egy-egy újabb kerületet. (A 10. kerület – Favoriten – nagyrészt az adóvo-

6 HUBBARD 1972. 387. p.

7 SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 291–294. p.

Plan 2: Wiener Stadtgebiet 1850

Quelle: Historischer Atlas von Wien.

1. térkép

Forrás: SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 294. p.

nalon kívül helyezkedett el.) 1857-től kezdve a Belvárost övező erődrendszer lebontása, a glacis nyomvonalában a Ringstrasse kiépítése megteremtette annak lehetőségét, hogy a közigazgatásilag egyesített terület fokozatosan építészeti és infrastrukturális értelemben is egységes várostestté forrjon össze. A Ringstrasse zónájának gazdasági-társadalmi felértékelődése nyomán a városmagban szinte homogén magas státuszú övezetek alakultak ki, ami az alsóbb rétegeket eleve a város pereme és a Linienwall által továbbra is elzárt elővárosok felé szorította.

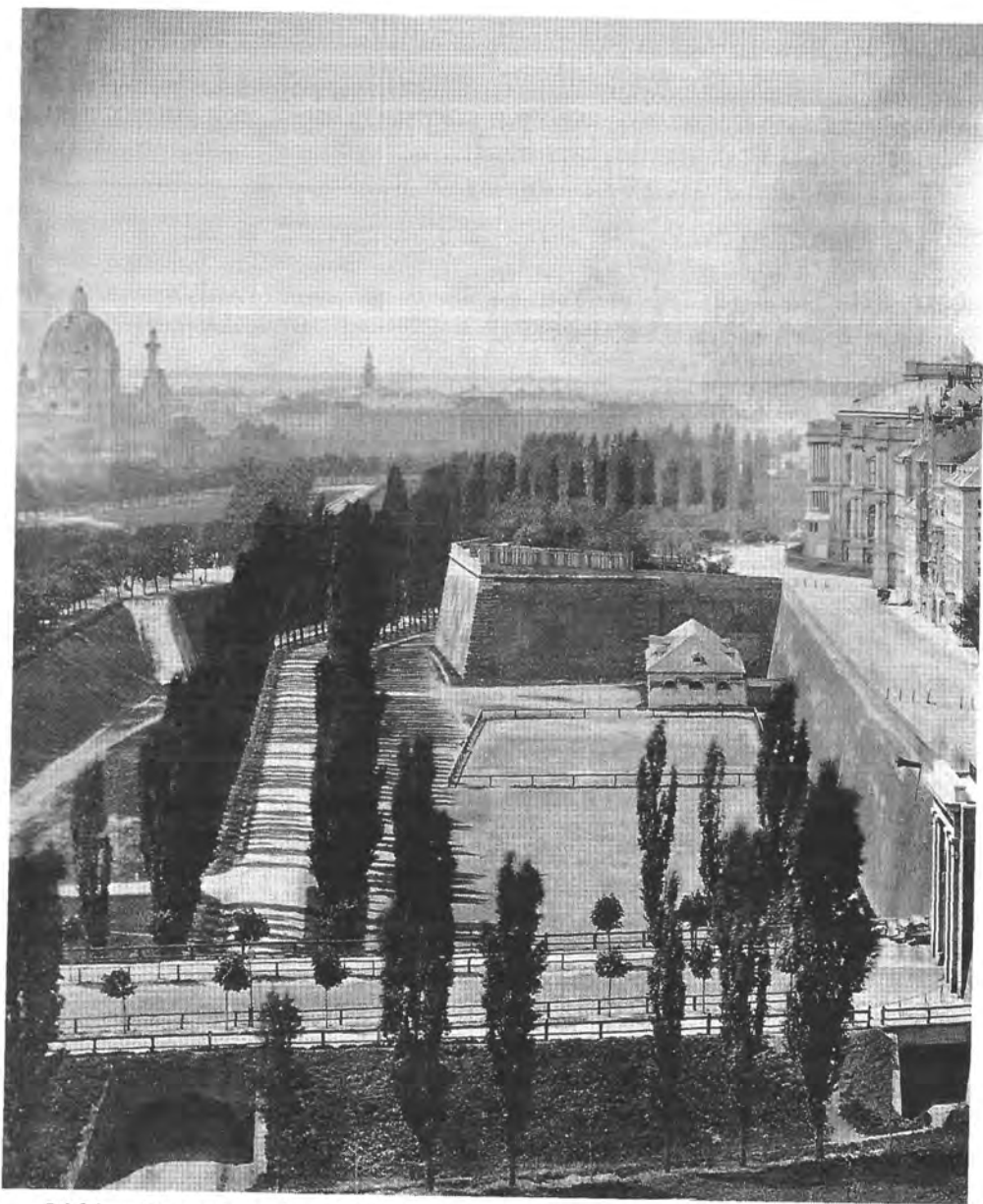

*A Rotenturmbastei a bontás megkezdésekor, 1858
Historisches Museum der Stadt Wien
In: Günter Dürriegl: Wien auf alten Photographien.
Jugend un Volk, Wien–München, 1981*

Bécs népességnövekedésének súlypontja már a század közepétől áthelyeződött a közigazgatási határon kívülre. Az 1890-ben bekebelezett terület népessége 1857–1890 között alig 120 ezerről 514 ezerre gyarapodott, miközben Bécsé 476 ezerről 828 ezer főre (328, illetve 74 százalékos szaporodás).⁸ Elsősorban itt, a környéken telepedett meg a bécsi ipari munkalehetőségek vonzásában érkező bevándorlók tömege, miközben az 1870–80-as évektől – a növekvő drágaság, a city-képződés és a magas státuszú lakóövezetek terjeszkedése miatt – tömegessé vált a Bécsből történő kiköltözés is. Ez azonban viszonylag kevésbé járt együtt az ipari munkahelyek kitelepülésével, mivel az üzemek inkább kötődtek a városi terület kedvezőbb forgalmi adottságaihoz. 1890-ben 1903 nagyüzemként nyilvántartott⁹ vállalkozás közül mindössze 214 tartotta telephe-

8 SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 438. p.

9 42 forintot meghaladó kereseti adó fizetésére kötelezett.

*Látkép a Dominikanerbasteitől a Stubentor, a Stubenbastei és a Coburg-palota felé,
1858 előtt*

*Historisches Museum der Stadt Wien
In: Franz Hubmann: Wien. Metamorphosen einer Stadt.
Verlag Christian Bandstätter. Wien, 1992*

A Franzensring, 1888

Historisches Museum der Stadt Wien

In: Günter Dürriegl: Wien auf alten Photographien

Jugend un Volk, Wien–München, 1981

lyét az elővárosok valamelyikében, miközben a munkások és napszámosok 53%-a már a Linienwallon kívül lakott (Favoritent is beleértve).¹⁰

Az elővárosok társadalmi arculatát tehát elsősorban a bécsi üzemekben, és a nem túlságosan nagy számú helyi középüzemben alkalmazást találó proletariátus határozta meg. 1890-ben az itteni kereső népesség 68,4%-a volt munkás és napszámos (Bécs I–IX. kerületében 45,9%), a magasabb státuszúak jelenlétét jelző házciselenség aránya viszont csak 7,2% volt (Bécs I–IX. kerületében 18,2%).¹¹ A proletariátus mellett a jelentős részben bécsi vállalatok bedolgozóiként tevékenykedő kisiparosok, valamint az olcsóbb megélhetés reményében kiköltöző alsó- és középkategóriájú hivatalnokok, alkalmazottak számítottak jellegadó rétegnek. Ez utóbbiak alkották a helyi

¹⁰ SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 397. p.

¹¹ Uo. 393. p.

elitek magvát a módosabb kereskedőkkel együtt, akik jövedelmüket mind nagyobb mértékben fektették proletár bércaszárnyák építésébe is. Az egyesítést megelőző két évtizedben helyenként „amerikai tempót” diktáló spekulációs bércázépítkezés a hajdan falusias települések jó részét a nagyvárossal fizikailag is összenőtt jellegzetes ipari-munkás külvárossá változtatta. A helyi szabályozási tervek nem csak a tágabb településeggyüttes érdekeire nem voltak tekintettel, de jórészt még a helyi adottságokra sem. A sakktáblaszerűen kijelölt sematikus utcahálózat a lehető legtöbb bércáz építési telek kialakítását, a minél sűrűbb és jövedelmezőbb beépítés lehetőségét szolgálta elsősorban. Teljesen koordinálatlan volt az infrastruktúra fejlesztése, a területrendezés és az építésrendészet. Annak ellenére, hogy mind Bécs, mind a peremövezet része volt Alsó-Ausztria tartománynak, semmiféle olyan fórum nem jött létre, amely az összehangolást legalább megkísérelhette volna.

A lakosság eltérő anyagi viszonyaiból és adózóképességéből természetesen következett a szolgáltatások és a szociális gondoskodás szélsőségesen eltérő színvonala is. Erre utal, hogy a bécsi városi költségvetés kiadásai 1881-ben például több mint ötszörösen haladták meg az elővárosokét, nem egészen kétszer akkora ellátandó népesség mellett.¹²

A birodalmi fő- és székváros határainál az iparosítás korának hirtelen felnövekvő elővárosaira jellemző rendezetlen, alacsony higiéniájú, a társadalmi feszültség gyűnyanyagát összpontosító, a nagyváros polgári rétegei számára minden szempontból idegen és riasztó „veszélyes övezet” öltött formát. A problémát különösen kiélezte tette az a tény, hogy a főváros az akkori határain belül, a Duna-csatorna és a Linienwall között már szinte egyáltalán nem rendelkezett növekedési tartalékterületekkel. Ahhoz, hogy kiteljesítsék a modern nagyváros létrehozásának művét, ami a belső erődrendszer lebontásával és a Ringstrasse-övezet kiépítésével vette kezdetét, meg kellett szabadulni a külső falrendszertől is, ennek nyomvonalán új főközlekedési útvonalat (Gürtel) kellett kialakítani. Magának a Ringnek méltó lezárása a Duna-csatornánál szoros kapcsolatban állt a Wien folyó szabályozásának kérdésével, amit viszont nem lehetett elválasztani a hosszabb ideje érlelődő városi gyorsvasúti hálózat tervétől (melynek egyik fővonalát éppen a szabályozott folyómeder mentén tervezték a Gürtel és a Duna-csatorna összekötésével), és ezen keresztül az egész nagyvárosi térséges tömegközlekedési hálózatának koncepcionális kérdéseitől.

A határok kiterjesztése ennél fogva az 1870-es évek elejétől visszatérően foglalkoztatta Bécs városvezetését, miközben élénk visszhangot keltett az ügy az elővárosokban is. A Linienwall mindkét oldalán nagy erővel jelentkeztek azok a belső érdekkonfliktusok, amelyek egy „gazdag, polgári” nagyváros és „szegény, proletár” elővárosai kapcsolatát, egyesítési törekvését ebben a korban általában kísérték. Bécs

12 Uo. 394. p.

*Játszodozó gyerekek a városfalnál, a St. Marxer Linie előtt
Historisches Museum der Stadt Wien*

In: Reinhard Pohanka: Das alte Wien. Pichler Verlag. Wien, 2002

határkiterjesztésének problémája tipikusan azok közé az esetek közé tartozott, amelyek annyiféle ellentétes helyi érdeket hoztak mozgásba, hogy kibontakozást csak egy külső erő – az államhatalom – állásfoglalása eredményezhetett. Az egész problémahalmazból nehézségénél fogva külön is kiemelkedett az a kérdés, hogy mi történjen a fogyasztási adóval, amit addig a Linienwall mentén, a külső városkapuknál szedtek.

1829-ben, az állami fogyasztási adó bevezetésekor a vidékitől teljesen eltérő tarifákat állapítottak meg a zárt adóterületté nyilvánított 11 városra. A későbbi rendelkezések tovább fokozták Bécsnek a zárt városok között is különösen kedvezőtlen helyzetét. Míg vidéken (Bécsnek az adóvonalon kívüli elővárosait is beleértve) hatféle árucikket terheltek meg ezen adónemmel, átalányadózás formájában, addig magában Bécsben több mint 200 féle cikket adóztattak meg, magasabb tarifákkal, amit minden, a Linienwall átjáróin keresztül beszállított áru után behajtottak, ráadásul

még a város is pótlékot vetett ki rá. A fogyasztási adó elsősorban az élelmezési és közszükségleti cikkeket sújtotta, nélkülözötte a progressziót, sőt az áruk minőségére sem volt tekintettel; azaz egyértelműen a széles tömegek számára jelentett nehezen elviselhető terhet, nagyban hozzájárulva az elővárosokba történő kiköltözés tömegessé válásához. Az elővárosokban az egy főre jutó átlagos fogyasztási adóteher kevesebb, mint tizedrésze volt a bécsinek.¹³

A fogyasztási adó természetesen csak az egyik és önmagában nem is a legfontosabb oka volt a megélhetési költségekben mutatkozó különbségnek. Mivel azonban ez volt az az összetevő, amit a legközvetlenebbül lehetett politikai-adminisztratív eszközökkel befolyásolni, az egész egyesítési vita szimbolikus kérdésévé is vált, ami körül a különböző eredetű félelmek és indulatok fókuszba gyűjtve egyesülhettek. Az adóisorompó felszámolása nélkül a közigazgatási egyesítés szóba sem jöhetett. A zárt adóterület határának, és ezzel a bécsi tarifarendszernek az egyszerű kiterjesztése elfogadhatatlan volt az elővárosok számára. A kormányzat viszont nem kívánt olyan megoldáshoz hozzájárulni, ami az adóból származó bevétel csökkenését eredményezte volna. A fogyasztási adó pótlékolásából származó bevétel Bécs városi háztartásában is jelentős tétel volt (ellentétben az elővárosokéval). A bécsi községtanács ugyanakkor az adóterület kiterjesztését összekapcsolta a fogyasztási adórendszer átfogó reformjának igényével, melynek keretében Bécs diszkriminatív kezelésének megszüntetését kívánta. Ezzel tulajdonképpen az egész ügy a kormányzati politika megváltozásának függvényévé vált.

Ebből a szempontból a fejlemények kedvezőtlenül alakultak: 1879-ben a pártpolitikai liberalizmus mint kormányzati erő megbukott, az Eduard Taaffe gróf vezette új kormány parlamenti bázisát elsősorban a konzervatív arisztokrácia, valamint a cseh és a lengyel politikusok képezték. Ez a koalíció „vasgyűrűbe” szorította a német liberálisokat, és a legkevésbé sem volt érdekelt abban, hogy Bécs régi sérelmének megszüntetésével a városban változatlanul uralkodó német liberális irányzatot erősítse. A kormányfőnek tekintettel kellett lennie a táborát alkotó azon konzervatív körök nagyváros-ellenes érzelmeire is, akik a legnagyobb idegenkedéssel fogadták volna a metropolisz további „terjeszkedését”. Az 1880-as években, miközben az agglomeráció problémái igazán kiéleződtek, úgy tűnt, hogy az egyesítés kérdése végképp zsákutcába jut, mivel nem volt olyan erő, amely az egymással köszönő viszonyban sem lévő igények között kialakult patthelyzetet kimozdította volna a holtpontról.¹⁴

1888. szeptember 30-án Ferenc József Währingben (melynek vezetése az elővárosok közül a legaktívabban szorgalmazta az egyesülést) egy új közpark felavatásán vett részt, és ezt az alkalmat találta megfelelőnek arra, hogy kijelentse: „Szívből kívá-

13 Uo. 392. p.

14 Uo. 398–402. p.; BOYER 1980. 97–106. p.

nom, hogy ennek az új kertnek a növekedéséhez és virágzásához hasonlóan, töretlenül folytatódjék az elővárosok felemelkedése is, és remélhetőleg az anyavárosuktól őket elválasztó fizikai határok is megszűnnek, amilyen hamar csak lehet.”¹⁵

A császári szó mintha jeladás lett volna, a hosszú évek óta egy helyben topogó ügy hirtelen lendületet vett, és az áthidalhatatlannak látszó ellentéteket legyőzve viszonylag rövid idő alatt megoldáshoz jutott. 1890 májusára megszületett a fogyasztási adó reformjáról szóló törvény, amely harminc környékbeli község teljes területére, további tizenkilencnek pedig egy részére kiterjesztette a zárt adóterületet, ugyanakkor mintegy 130 árucikket, köztük az alapvető élelmiszerek egy részét, mentesítette az adó alól, mások adótételeit leszállította, a kieső bevételeket pedig a minőséget is figyelembe vevő differenciáltabb tarifarendszerrel, a luxusáruk erőteljesebb megadóztatásával pótolta. Ezzel az egyesítés legdöntőbb akadályát sikerült elhárítani. 1890 decemberében már megszülethetett a közigazgatási egyesítésről szóló törvény is, mely a zárt adóterülethez tartozó valamennyi községet Bécshez csatolta.¹⁶

Mi tette lehetővé a váratlanul gyors áttörést? A magyarázatot nem az érintett települések erőviszonyaiban bekövetkezett változások, vagy a városfejlődés igényeinek szervezettebb politikai képviselete, hanem ettől jórészt független politikai fejlemények adják meg. A taaffei „vasgyűrű” koalíciója egyre több zökkenővel működött; kiváltképp a cseh politikai táboron belüli demokratikusabb és egyben a nemzeti-nyelvi kérdésben radikálisabb „ifjúcseh” irányzat térnyerése fenyegette a kormányzó koalíciót bázisának felmorzsolódásával. A miniszterelnök a „vasgyűrű” működőképességének megingását érzékelve, mindinkább számolni kényszerült a német liberálisokkal. Bécs régi sérelmének napirendre tűzése és orvoslása az adótörvény formájában alkalmat szolgáltatott olyan békülékeny gesztus gyakorlására feléjük, aminek megvolt az a nagy előnye is, hogy nem függött össze a politikai harcok előterébe került nyelvi-nemzetiségi kérdéssel. Az arisztokratikussá merevedett, új típusú szociális problémák felvállalásától elzárkózó, makacsul a kuriális választói szisztéma által privilegizált rétegekre építeni akaró bécsi liberalizmusnak a város feletti uralmát viszont éppen ebben az időszakban kezdte komolyan fenyegetni a keresztényszociális pártmozgalom, mely széles alsó középosztályi–kispolgári tömegeket volt képes antiliberalis–antiszemita alapon mozgósítani. A liberálisoknak feltétlenül szükségük volt olyan látványos várospolitikai sikerre, amely ugyanakkor nem járt a város kormányzásában évtizedek óta követett, a közszféra szerepvállalását a lehetséges minimumra korlátozó elveik feladásával, nem jelentett elvi visszavonulást. A keresztényszociális mozgalom a maga eszközökben nem válogató populizmusával és a politikában addig jelentős szerepet nem játszó rétegek folyamatos mobilizálásával

15 ANDICS 1984. 94. p.

16 SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 403–411. p.

nemcsak a városi erőviszonyokat, hanem távlatilag az egész status quot felborulással fenyegette, ami megalapozta a konzervatív kormány és a liberális városvezetés közös érdekelttségét ennek az áramlatnak a visszaszorításában.¹⁷

„Amikor a helytartói hivatalt átvettem – írja Erich Kielmansegg gróf, akit 1889 októberében nevezett ki a császár Alsó-Ausztria élére – Taaffetól egyetlen instrukciót kaptam, hogy a tartományi gyűlés liberális többségével ápoljak jó viszonyt. Mivelhogy ő a Birodalmi Tanácsban a liberálisok nélkül kénytelen kormányozni, kívánatos minden alkalmat megragadni arra, hogy meggyőzzük őket, a kormány szívesen teljesíti a kívánságaikat, amilyen gyakran csak lehetséges, és attól, hogy a csehek és a lengyelek is vele vannak, még távol áll tőle, hogy az ausztriai németeknek egyetlen haja szála is meggörcsüljön. Hamarosan nem is akármilyen alkalmam adódott arra, hogy ezt az útmutatást kövessem: a bécsi fogyasztási adóterület kiterjesztése nyomán kezdeményeztem az elővárosoknak Bécs városába történő bekebelezését.”¹⁸

Egyáltalán nem volt ugyanis magától értetődő, hogy a fogyasztási adó ügyének rendezését, ami a Linienwall lebontásának nélkülözhetetlen előfeltétele volt, a közigazgatási egyesítés is követni fogja. Sőt, Kielmansegg volt szinte az egyedüli, aki azt az álláspontot képviselte, hogy az adóreform közvetlen és sokáig vissza nem térő alkalmat kínál az egyesítés gyors megvalósítására. Itt lényegében ő töltötte be az egyesítési folyamat motorjaként működő, annak érdekében minden követ megmozgató kompromisszumteremtő várospolitikus nélkülözhetetlen szerepét.¹⁹ A liberálisok ekkor már inkább ódzkodtak a folyamat továbbvitelétől. A bécsiek adóterheinek mérseklése formálisan az ő sikerük volt, taktikailag mégis a keresztényszocialisták tudták eredményesebben kiaknázni az adótörvény következményeit. Az elővárosok adóterhe ugyanis a törvény nyomán többszörösére növekedett. Az adósorompó felszámolása és a várossal való szabad összeköttetés megteremtése persze a fellendülés perspektíváját jelentette a környék számára, az azonnali közvetlen hatás azonban nagyarányú élelmiszer-áremelkedés lett, és az érintettek közvetlen reakcióit jórészt ez határozta meg. A keresztényszocialisták a fogyasztási adótörvény vitája során taktikusan a háttérbe húzódtak, hiszen az kedvezett bécsi választói táboruknak, a javaslat nyílt támogatását azonban átengedték a liberálisoknak. A leendő külső kerületek liberálisokkal szembe fordított szavazóit azután a beolvasztás hangos opponálásával igyekeztek maguk mellé állítani. Minden jel arra mutat, hogy az egyesítést valójában maguk is célszerűnek tartották, de mivel a tartományi parlament liberális többsége által az elfogadás biztosnak látszott, „kockázat nélkül” léphettek fel a külterületek érdekeinek, helyi autonómiájának bajnokaiként. A liberális városvezetés, az újonnan

17 BOYER 1980. 107–118. p.

18 KIELMANSEGG 1966. 228. p.

19 TILL 1967.

megválasztott polgármesterrel, Johann Prixszel az élen, ilyen körülmények között joggal érezte veszélyesnek a maga számára, hogy a külső kerületek szavazói a városi választóközönség részévé váljanak. A kormány ugyancsak szünetet kívánt a bécsi közigazgatási reformkérdések terén, és nem óhajtotta az egyesítés körüli harcokkal járó kellemetlenségeket vállalni.²⁰

Nem sokkal az adóreform-törvény parlamenti elfogadása után, 1890 áprilisában Bécs egyes proletár elővárosaiban, elsősorban Ottakringben és Neulerchenfeldben zavargásokra került sor. A nemzeti és társadalmi radikalizmus fokozódó megnyilvánulásai miatt amúgy is aggódó császár szóbeli jelentéstételre rendelte Kielmansegget. „Felhasználtam a kínálkozó alkalmat – írja a helytartó –, hogy a bécsi rendőrkerület célszerűtlen felépítéséből kiindulva, mivelhogy az csak az elővárosok némelyikét ölelte fel, megnyerjem az uralkodót ama elgondolásomnak, hogy a bécsi fogyasztási adó-kerület kiterjesztése nyomán, amit a Birodalmi Tanács éppen ekkor tárgyalt, az összes elővárosokat Béccsel egyesítsük. ... A császár számos tárgyi kérdést vetett közbe, ami világosan mutatta, hogy egy hatalmas fő- és székváros megteremtésére irányuló elgondolásomat, ami egyben a rendőrség célszerű szervezetét is megoldaná, teljes mértékben helyeselte, ha ezt nyíltan nem is jelentette ki, és nem is adott kifejezett utasítást arra, hogy ebben az irányban lépjek tovább. ... Mindenesetre abban a reményben távoztam a kihallgatásról, hogy a császár Taaffet is kérdőre fogja vonni ebben az ügyben, és megbízza annak keresztülvitelével. Hamarosan meg kellett győződnöm arról, hogy ez nem történt meg. Ennek ellenére ettől kezdve céltudatosan dolgoztam az ügy érdekében, és végül létrejött az a tartományi törvény, amely az elővárosokat egyesítette Béccsel – »a császár kívánságára«, aminek bizonyítékeként a Türkenschanzpark megnyitáskor annak idején tett kijelentésére kellett hivatkozni.»²¹

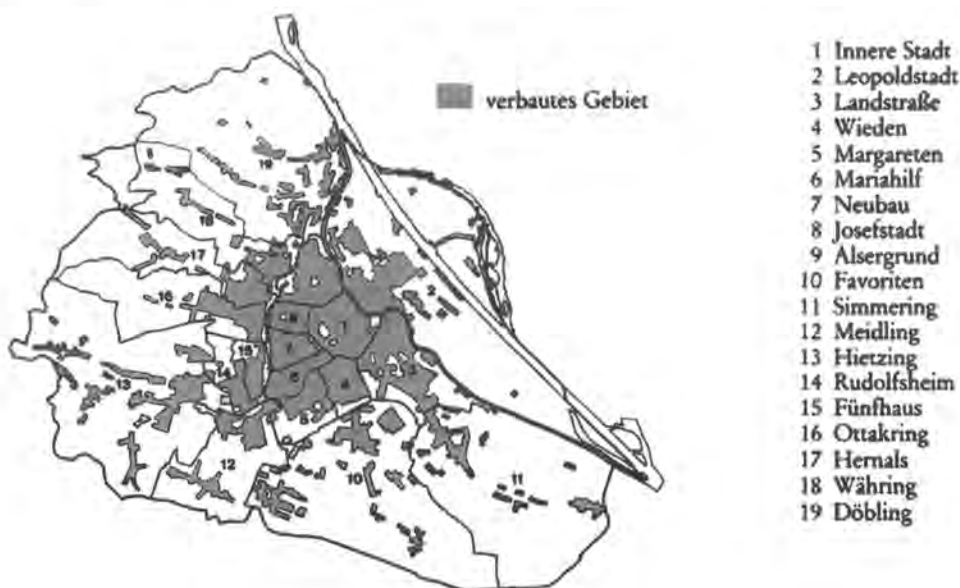
Kielmannsegg az egyesítési folyamat megindítására azt az ankétot kívánta felhasználni, amelynek fő feladata a fogyasztási adóhoz kapcsolódó községi pótlék felosztási kulcsának megállapítása lett volna a zárt adóterülethez tartozó községek között. A kiszámíthatatlan bonyodalmaktól tartó Taaffe miniszterelnöknél „hosszas kérések és rábeszélés után csak annyit tudtam elérni, hogy engedélyezze a kérdés felvetését arra az esetre, ha a pótlék felosztása és az adókerület kiterjesztésével összefüggő egyéb kérdések (betegápolási alapok, rendőrkerület, a községek hozzájárulása a rendészeti kiadásokhoz) terén a megegyezés teljesen és egyértelműen kilátástalannak bizonyul. Még ezt a csekély, de a terveim sikeréhez elegendő engedményt is csak úgy tudtam kicsikarni, hogy ígéretet tettem, a bekebelezést mint a saját egyéni elképzelésemet vetem fel, és kudarc esetén annak összes következményét magamra vállalom.»²²

20 BOYER 1980. 112–115. p.

21 KIELMANSEGG 1966. 40–41. p.

22 Uo. 229. p.

Plan 3: Wiener Stadtgebiet 1890

Quelle: Historischer Atlas von Wien.

2. térkép

Forrás: SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 413. p

Az egyesítésről szóló törvényt és az ehhez kapcsolódó új városi statutumot a helytartó a bécsi liberálisokkal szorosan együttműködve készítette elő. A Karl Lueger vezette antiszemita visszazoritásában való közös érdekelttség alapján a kormányzat lehetővé tette a városi szervezet és választási rendszer olyan irányú reformját, ami az autonómia elért szintjének megőrzése mellett, látszólag a liberális uralom megszilárdítására is biztosítékot nyújtott a városigazgatás centralisztikus és oligarchikus jellegének erősítésével.²³

23 SELIGER – UCAKAR 1985. I. Bd. 405–426. p. ; BOYER 1980. 117–119. p.

*Utcai jelenet a Gürtelen, 1905 körül
Historisches Museum der Stadt Wien*

In: Reinhard Pohanka: Das alte Wien. Pichler Verlag, Wien, 2002

Az egyesítés nyomán Bécs területe 55-ről 178 km²-re nőtt, lakossága 817 ezerről 1 millió 342 ezer főre. A bekebelezett helységekből 9 új kerületet szerveztek (2. térkép).²⁴ A bekebelezés nyomán lett tehát milliós nagyváros, mely lényegében felölelte azt a területet, mely évszázadok óta Bécs legközvetlenebb vonzáskörzetét képezte.²⁵ Az ipari-proletár elővárosok és a bécsi erdőben kialakuló zöldövezeti villanegyedek mellett olyan községek is beolvadtak, melyek agrár- és falusias jellegüket még nem vetették le. Az addig falak közé beszorított Bécs kiterjedt, beépítésre alkalmas területekhez és zöldterületekhez jutott. Kérdéses volt azonban, hogy a hagyományos nagypolgári-liberális várospolitikai, melynek képviselői számára Bécs tulajdonképpen a

²⁴ Uo. 414. p.

²⁵ WIEN, WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 694–695. p.

császári udvart, a Belvárost és a Ringstrasse-övezet csillogó világát jelentette, képes lesz-e megbirkózni az új városrészek integrálásának feladatával.

A fizikai és infrastrukturális integráció nem maradt el: a második városeyesítés csaknem olyan nagyszabású építési-városrendezési tevékenység kiindulópontját jelentette, mint az első az 1850-es években. A Linienwall lebontása és a helyén új főközlekedési vonalként szolgáló körgyűrű, a Gürtel kiépítése, a gyorsvasúti hálózat beruházása és a Wien folyó szabályozása 1893/94-től gőzerővel megindult; 1893-ra elkészült az építési szabályzatnak az új kerületekre is kiterjesztett novellája, a város-terület egységes övezeti beosztása. A technikai infrastruktúra – vízellátás, csatornázás – javulása már rövid távon is érzékelhető volt az új kerületekben. 1892-ben meghirdették a milliós nagyváros jövőképét átfogóan felrajzolni hivatott általános szabályozási terv pályázatát. Otto Wagner első díjjal jutalmazott munkája (amely hivatalos városrendezési terv rangjára később sem emelkedett) a „határok nélküli nagyváros” elve jegyében született: 1950-re négymillió lakos elhelyezéséről kívánt gondoskodni a városmagból minden irányban kinyúló sugárutak és az általuk tagolt városrészeket összekapcsoló, koncentrikusan elhelyezkedő körutak rendszerével. A monumentális wagneri víziót, amelyben technika és vizuális élmény egyaránt a XX. századi nagyvárosi ember feltételezett igényeit volt hivatott kiszolgálni, a második városeyesítés által megnyílt lehetőségek ösztönözték.²⁶

Nem váltak be viszont azok a remények, melyeket a liberálisok a város fölötti politikai hatalmuk megszilárdításához fűztek – nem utolsó sorban azért, mert továbbra sem értettek az új kerületek „nyelvén”, továbbra sem kívántak tudomást venni arról, hogy a technikai infrastruktúra és az impozáns nagyvárosi tér az itt élő tömegek számára még nem teszi a nagyvárost otthonossá és élhetővé. 1896-tól a keresztényszocialisták kezébe került Nagy-Bécs irányítása. Vezérük és 1897-től polgármesterük, Karl Lueger mint az arisztokratikusan elzárkózó liberális nagypolgárság által semmibe vett „nép” embe-re jelent meg; sikerében nem csekély szerepet játszott az új külső kerületekben élő kispolgári–alsó középosztályi rétegek sérelmeinek és vágyainak ügyes kiaknázása. Lueger ellenzéki politikusként a pozícióvesztéstől és kisemmizéstől félő elővárosi polgárság elszánt érdekvédőjeként lépett fel, polgármesterként viszont a mű betetőzőjeként, Nagy-Bécs igazi megteremtőjeként. Impresszionálta Wagner víziója a majdani négymillió metropoliszról, s ő is megvalósította a maga határkiterjesztését.

Az 1890. évi bekebelezés nem érintette a Duna bal partját, ahol a század utolsó harmadában Floridsdorfban és környékén – kihasználva a kitűnő közlekedési adottságokat, a császárváros tőzsomszédságában rendelkezésre álló nagy szabad területet, a fogyasztási adó alóli mentességet – hatalmas ipartelepek nőttek ki a földből. Az itteni ipari külváros – az 1890-ben bekebelezettek nagy részétől eltérően – nem egysze-

26 ANDICS 1984. 101–108. p.

*Karl Lueger, Bécs polgármestere 60. születésnapjának ünnepségén
a Stephansdom előtt, 1904
Rudolf Lechner felvétele*

*In: K. u. k. Császári Bécs. Királyi Budapest. Fotográfiák a századforduló idejéből.
Összeállította: Jalsovszky Katalin és Tomsics Emőke. Verlag Christian
Brandstätter–Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1996*

rúen Bécs perifériája volt, hanem önmagában is jelentős és fejlődőképes gyáripari település. A második városeyesítés idején Prix bécsi polgármester álláspontja egyértelműen elutasító volt a bal part becsatolását illetően – abban elsősorban a várható hatalmas költségeket látta, míg Lueger már ekkor amellett érvelt, hogy Nagy-Bécs a térség által hordozott fejlődési energiákat nem nélkülözheti.²⁷ A századfordulón előtérbe került a Duna–Odera csatorna kiépítésének jó ideje dédelgetett terve, sőt 1901-ben azt törvény is előíranyozta; dunai végpontját és kikötőjét éppen itt szándékoztak kiépíteni. A keresztényszocialista városvezetés mindenképpen szükségesnek tartotta, hogy a kulcsfontosságúnak remélt forgalmi csomópont Bécshez tartozzon; lényeges szerepe volt a bal parti területnek a „négymillió Bécs” víziójában is, mivel itt legalább egymillió lakos elhelyezésére alkalmas szabad építési területtel számoltak. A megoldást pedig politikai okok tették különösen sürgetővé.

Az 1890-es bekebelezést megelőző titkos tárgyalásokon felmerült Bécs Alsó-Ausztriából történő kiválásának lehetősége, mivel nem rendelkezett a tartományban súlyának megfelelő képvisellel.²⁸ Kielmansegg figyelme már ekkor Floridsdorf mint lehetséges, idővel Bécs ellensúlyává fejleszthető tartományi főváros felé fordult. Ennek az elgondolásnak a jegyében került sor 1894-ben több bal parti település nagyközséggé történő összevonására Floridsdorf központtal.²⁹ A helytartó a továbbiakban is igyekezett kiemelten támogatni az új nagyközséget, ami a rendkívül erőteljes gyáripari koncentrációval és a csatorna- és kikötőtervek megvalósításának belátható közelségbe kerülésével együtt tette kézzelfoghatóvá azt a veszélyt, hogy a főváros tőszomszédságában azzal valóban versenyezni képes központ alakulhat ki. Ráadásul tipikus munkásváros, mely szinte predesztinált arra, hogy a luegeri értelemben vett „nép”, a keresztény polgárság frissen kivívott bécsi politikai dominanciáját kihívó új erő, a szociáldemokrácia fellegetvára legyen. Floridsdorf bekebelezését hasonló erővel kísérte a keresztényszocialistáknak a szociáldemokratákkal folyó harca, mint 1890-ben a liberálisokkal.³⁰

Magát az egyesítés folyamatát Kielmansegg szerint 1902-ben Floridsdorf keresztényszocialista vezetői indították el, amikor a település pénzügyi és infrastrukturális válságából kiutat keresve, Luegerhez folyamodtak pénzügyi támogatásért, és ennek fejében – a szociáldemokrata előretöréstől is szorongattatva, ami a következő évi helyi választáson már a harmadik kúria teljes meghódításában nyilvánult meg – szabályszerűen felkínálták Lueger Bécsébe való bekebeleztetésüket.³¹ 1904 végén,

27 SELIGER – UCAKAR 1985. II. Bd. 767. p.; SZEMZŐ 2001. 48. p.

28 SCHÖFFEL 1905. 286–294. p.

29 KIELMANSEGG 1966. 384. p.; TILL 1967. 225–232. p.

30 SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. II. 767–769. p.; Floridsdorf Bécshez csatolásáról részletesen lásd Szemző Hanna tanulmányát jelen kötetben.

31 KIELMANSEGG 1966. 385. p.

hosszú tárgyalások után 5, bal parti községet és 8 további település részeit csatolták Bécshez, melynek területe ezáltal 273 km²-re, lakossága pedig 1 millió 820 ezerre növekedett, egy 1910-ben végrehajtott kisebb bekebelezéssel pedig túllépte a kétmillió lakosság számot.³² Az újonnan becsatolt települések és településrészek Bécs XXI. kerületét alkották (3. térkép).

A bal parton végrehajtott luegeri bekebelezés egyértelműen a századelőre jellemző, távlati városfejlesztési elgondolások jegyében álló határkiterjesztések sorába tartozik.

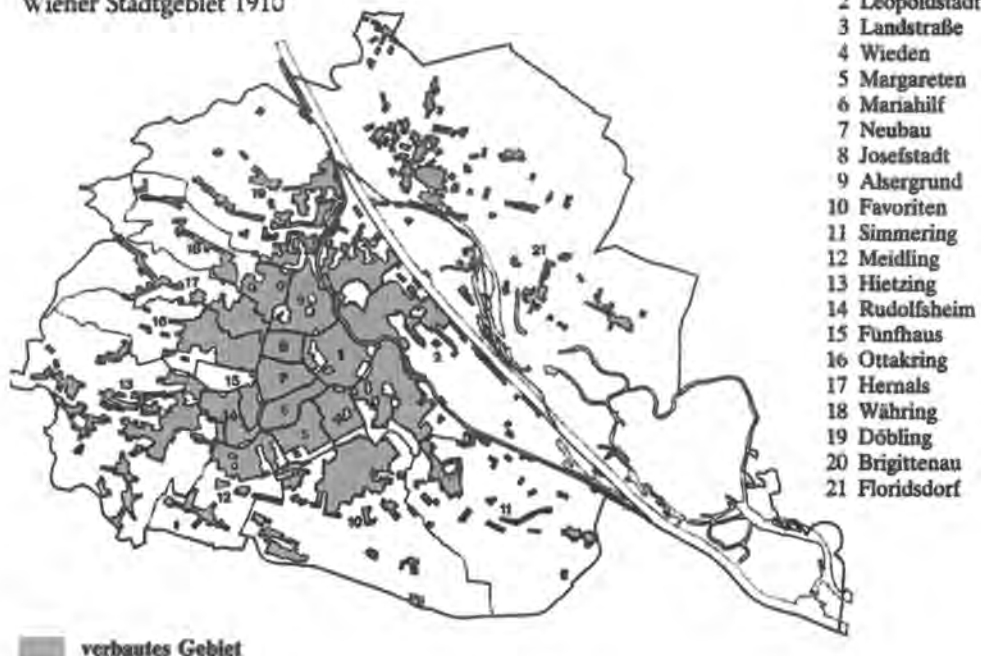
Berlin: bekebelezés helyett célszövetség (1912)

A századforduló nagy németországi bekebelezési hullámából kimaradt Berlin, a császárság egyetlen milliós metropolisza, a kontinens harmadik legnagyobb városa. Ez a példa is bizonyítja, hogy a határok kiterjesztése mennyire nem törvényszerű következménye a nagyvárosi agglomeráció kialakulásának, hanem összetett társadalmi – politikai feltételrendszer függvénye.

Berlin körül igen korán (már a gépi nagyipar korát megelőzően) jelentkezett az agglomerálódás folyamata. A közigazgatási határt 1840-ig a XVIII. század végétől (a belső városmagot övező erődrendszer lebontása után) kiépített külső városfalak képezték (4. térkép). A korai iparosodás sodrában a kapuk előtt többé-kevésbé spontán kinövő elővárosok első bekebelezésére 1841-ben került sor, de az 1850-es évekig még a falakon belül mutatkozott a nagyobb számú népességyarapodás. 1861-ben csatolták a fővároshoz Weddinget és Moabitot, két erőteljesen iparosodó külvárost, valamint Schöneberg és Tempelhof északi részét. Ezek a bekebelezések nem a város, hanem az állami hatóságok kezdeményezése nyomán történtek, és ezután fél évszázadon át nem történt további lépés annak érdekében, hogy a városigazgatás szervezete alkalmazkodjon a városnövekedés térbeli folyamataihoz (eltekintve néhány kisebb, a városfejlődés egészét nem befolyásoló bekebelezéstől). Holott, Bécshez hasonlóan, Berlin sem rendelkezett jelentős tartalékterületekkel a határain belül. Sőt, itt nem egyszerűen agglomeráció kialakulásáról beszélhetünk, hanem olyan egybefüggő városi régióról, amelyen belül önálló növekedési gócok is megjelentek az összefonódott településeggyüttesen belül: jelentéktelen községek néhány évtized alatt százezres városok lettek. A század végén a hajdani városfalakkal övezett területen már előrehaladt a city-képződés, csökkent a lakosság, az 1890-es évektől kezdve pedig a népességnövekedés súlypontja teljes egyértelműséggel áthelyeződött az akkori köz-

32 WIEN, WIRTSCHAFTSGESCHICHTE, 696. p.

Plan 9:
Wiener Stadtgebiet 1910

Quelle: Historischer Atlas von Wien

3. térkép

Forrás: SELIGER–UCAKAR 1985. Bd. II.771. p.

igazgatási határon túlra. 1910-ben a későbbi Nagy-Berlin lakosságának már közel fele élt itt, míg 20 évvel korábban még nem egészen ötödrésze (2. táblázat).

A népesség kifelé történő mozgása szorosan összefüggött azzal, hogy az 1890-es évektől határozott tendencia az ipari üzemek kitelepülése a „rég” külvárosokból a centrumtól távolabb, 15–20 kilométerre fekvő zónába. A határokon kívül telepedett meg számos, a főváros központi funkcióihoz szorosan kapcsolódó egyéb – oktatási, kulturális, tudományos – intézmény is (pl. a híres tudományos központ Dahlemben). Egy ilyen kiterjedt városrégió működése természetesen elképzelhetetlen volt nagy teljesítményű – és a lakosság mindennapi munkába járása szempontjából is elérhető tarifákkal dolgozó – tömegközlekedési hálózat nélkül. Az 1890-es évektől komoly és

sok tekintetben eredményes erőfeszítések történtek az elővárosi vonalak fejlesztésére, a tarifarendszer egységesítésére. Az igazi ésszerűsítést azonban gátolta, hogy nyolc magán és hét kommunális villamosvasúti társaság vonalait (és érdekeit) kellett volna összehangolni. A helyi gazdaság dinamizmusa nem utolsó sorban a vízi utak sűrű hálózatára támaszkodott, amelyek gondozása és fejlesztése ugyancsak határon átnyúló ügy volt. A főváros az infrastruktúra más területein is szorosan összefonódott a környékkel. Berlin csatornázását már az 1870-es évektől úgy oldották meg, hogy a szennyvizet a város határában lévő földek öntözésére hasznosították. 1903-ban 6 környéki települést láttak el Berlin gázművei, tizenötöt elektromos művei, négyet vízművei, a csatornahálózathoz pedig kilenc helység kapcsolódott.³³

2. táblázat. Városok népessége a berlini agglomerációban 1871–1919³⁴

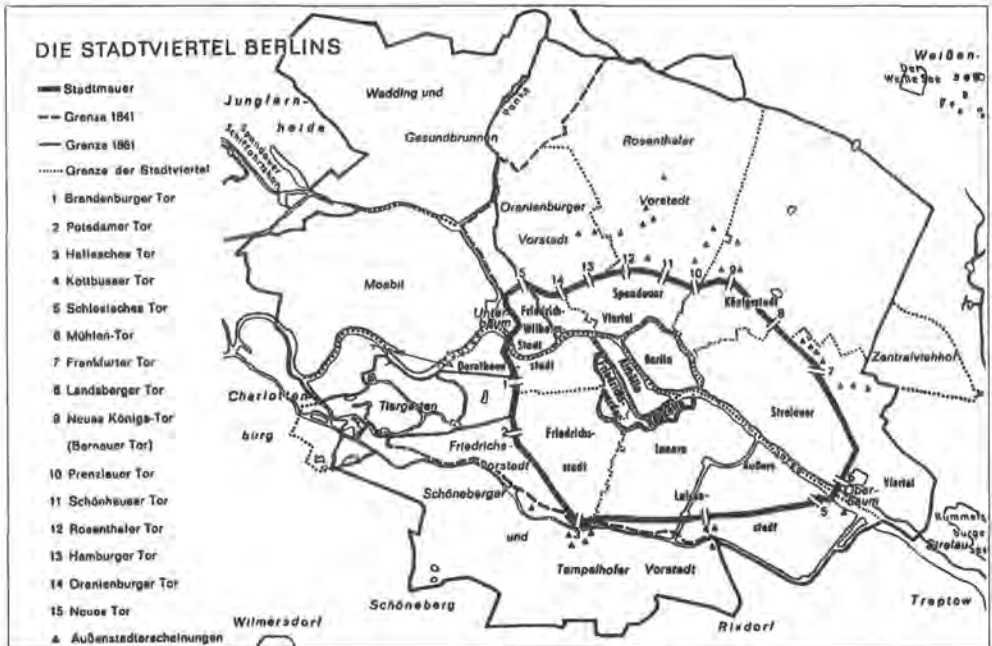
	1871	1880	1890	1900	1910	1919
I. Berlin						
Berlin	822 935	1 118 697	1 575 013	1 885 901	2 071 257	1 902 509
Nagy-Berlin*	931 984		1 960 147	2 712 190	3 734 258	3 804 048
<i>Ebből Kis-Berlin**%</i>	88,7		80,7	69,8	55,6	50,1
<i>Kis-Berlinen kívül %</i>	11,3		19,3	30,2	44,4	49,9
2. Környék						
Charlottenburg	19 587	30 562	76 859	189 305	305 978	322 792
Rixdorf/Neukölln	8 125	18 729	35 702	90 422	237 289	262 128
Schöneberg	4 555	11 180	28 721	95 998	172 823	175 093
Lichtenberg	4 754	17 281	33 943	60 255	133 141	144 662
Wilmersdorf	1 662	2 911	5 164	30 671	109 716	139 406
Spandau	20 451	29 994	45 951	65 030	84 855	95 513
Köpenick	5 267	8 924	14 619	20 925	30 879	32 586

* Az 1920-ban megállapított határokkal.

** Nagy-Berlin hat belső kerülete, 1920.

33 MATZERATH 1984. 290–304. p.; THIENEL 1977. 57–80. p.; GRZYWATZ 1997. 195–210. p.

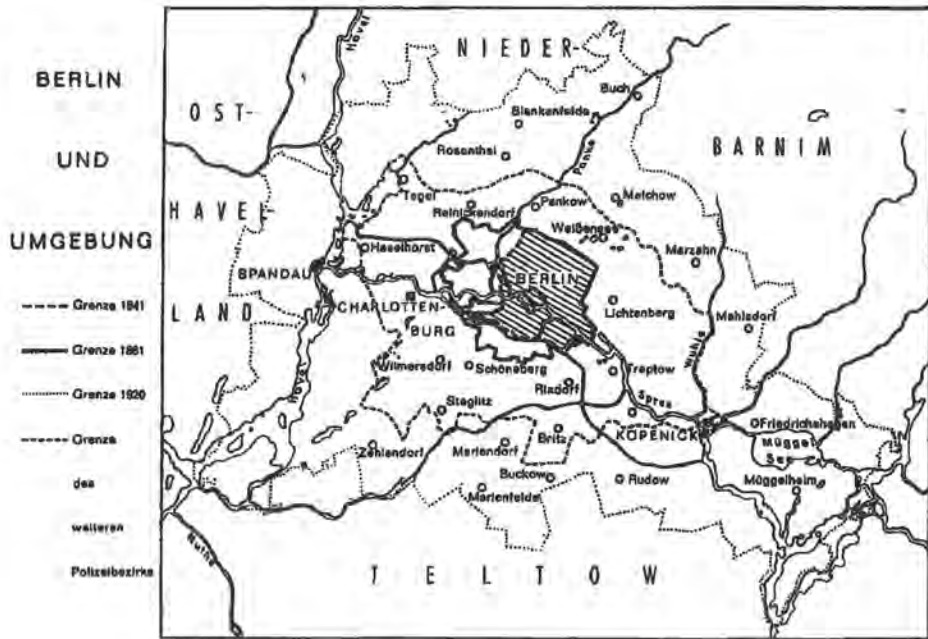
34 BERNHARDT 1998. 16. p.

4. térkép

Forrás: GRZYWATZ 1997. 197–198. p.

A legnagyobb gondot az egységes várostervezés lehetetlensége okozta. Maga Berlin 1862 óta rendelkezett ugyan szabályozási tervvel, mely (lévén annak életbe léptetése ekkor még nem önkormányzati, hanem államrendészeti hatáskör), a város határainál tágabb rendőrkerület területét ölelte fel. Nem vonatkozott viszont az intenzív építési övezetté csak ez után váló környék nagyobb részére. A James Hobrecht által kidolgozott „haussmannizáló” terv sematikus utcahálója nagy méretű, rendkívül mély telektömböket fogott közre, ami a zsúfolt beépítésüket lehetővé tevő építési szabályzattal együtt, ideális feltételeket teremtett a hátsó udvaros bérkaszánya hirdhet berlini típusának elterjedéséhez. Az utcahálózat és a telektömbök kijelölése 1875 után a községi önkormányzatok hatáskörébe került. A Hobrecht-féle terv által fel nem ölelt területen ezután az önkormányzatok mindennemű összehangolás nélkül, a saját szakállukra cselekedtek. Miután a háromkúriás választási rendszer biztosította az ingatlanulajdonosok döntő befolyását e testületekben, a helyi szabályozás általában nem állta útját a piaci mechanizmusnak teljes mértékben alávett spekulációs jellegű építkezéseknek, amiben a Berlin körüli gyűrűben különösen kiemelkedő szerepet játszottak egyes nagy ingatlanfejlesztő részvénytársaságok. Számos telepü-

5. térkép

Forrás: GRZYWATZ 1997. 197–198. p.

lésen a berlinihez hasonló bérkaszánya-negyedek nőttek ki a földből. Ez a helyzet egyre kevésbé tűnt elviselhetőnek a századfordulón, amikor a várostervezést és az életminőség ezen keresztül elérhető javítását a társadalmi béke egyik lényeges feltételeként kezdték felfogni.³⁵

Az 1870-es években a polgármester a kormánysszervekkel összhangban kezdeményezte – a városhatár kiterjesztésén túlmenően – egy berlini tartomány létrehozását is, ám a sokirányú ellenállás folytán a tervet levették a napirendről. Nagyjából 1890-ig az egyesítés legfőbb akadályai maguk a berlini városatyák voltak, akik főként azoktól a terhektől idegenkedtek, amit a várost délkelettől az északnyugati Moabitig „háromnegyedkörben” körülölelő proletár elővárosok jelentettek volna a háztartás számára. A nyugati-délnyugati elővárosi övezetben ugyanakkor Közép-Európában párhuzamosan erős, jómódú középosztályi szuburbanizáció bontakozott ki. A viszonylag gazdag nyugati elővárosok (Charlottenburg, Wilmersdorf, Schöneberg stb.) egyre határozottabban ragaszkodtak a pénzügyi téren számukra

35 Uo. 20–26. p.; THIENEL 1977. 71–78. p.

gyümölcsözővé váló önállósághoz. Különösen egyes villatelepek (Grünewald, Wannsee, Nikolassee, Dahlem stb.) jelentettek valóságos „adóparadicsomot” a felső rétegek számára, ahol a berlininél jóval alacsonyabb közterhek mellett várták őket színvonalas életkörülmények. Berlin számára egyre nyomasztóbb gondná vált a fizetőképes rétegek kiköltözése, akik a városban megkeresett jövedelmük után másutt adóztak, miközben Berlin közintézményeit, infrastruktúráját továbbra is intenzíven igénybe vették. Ahogy nőtt a főváros érdekeltsége a közigazgatási széttagoltság megszüntetésében, úgy erősödött a jómódú nyugati elővárosok érdekérvényesítő képessége. A munkások és alsó középrétegek által lakott északi és keleti elővárosok, melyek lakóik számára nyomasztóan magas helyi adók mellett is csak nagy nehézségek árán tudták feladataikat ellátni, nyitottabbak voltak az egyesülés iránt, ők azonban Berlin számára önmagukban nem voltak kívánatos partnerek.

Berlinben és elővárosaiban is olyan összetett szociális érdekellentétek hálójába került az egyesülés ügye, hogy csak „felülről” jövő kormányzati beavatkozás hozhatott volna áttörést. A kormányzatban azonban az 1890-es évektől egyre csekélyebb hajlam mutatkozott Nagy-Berlin tervének támogatására. Ebben a konzervatív porosz bürokráciának a nehezen ellenőrizhető és irányítható metropolisszal szembeni idegenkedése éppúgy szerepet játszott, mint a politikailag igen befolyásos nagybirtokos rétegek ellenszenva a Berlin által hordozott modern életforma, életritmus és mentalitás iránt. (Kiváltképp a szociáldemokrácia megerősödésétől tartottak, melyről egyáltalán nem volt kétséges, hogy a városi önkormányzat demokratikus választójogi alapokra helyezése esetén vezető erő lesz Berlinben.) Az elővárosi önállóság megerősítésére irányuló új állami politika jeleként értékelhető, hogy jó néhány előváros elnyerte a Berlinnel lényegében egyenlő igazgatási státuszt biztosító városi rangot (*Stadtkreis*): Charlottenburgot (1877) követte Spandau (1887), Schöneberg (1898), Rixdorf-Neukölln (1899), Wilmersdorf (1906), Lichtenberg (1908).³⁶

A nagy-berlini térség egységes várostervezésének ügyét végül nem a városi vagy az állami adminisztráció, hanem a szakmai egyesületek mozdították ki a holtpontról: 1907-ben ők kezdeményezték tervpályázat kiírását, és megfogalmazták a kiírás irányelveit is.

Abból indultak ki, hogy Berlin és a vele „gazdasági egységgé összenőtt” városok és községek 3 milliós lakossága – az utóbbi évtizedek növekedési ütemének folytatásával számolva – egy emberöltő alatt 6 millióra gyarapodhat. E hatalmas népesség elfogadható színvonalú elhelyezése érdekében mintegy 25 km sugarú kört felölelő területet kell egységes elgondolás szerint fejleszteni, aminek a „kommunálpolitikai széttagoltság” áll az útjában. Az elkészítendő tervnek kiemelt figyelemmel kell kezelnie a „szociális tekintetben is kielégítő lakásépítés lehetőségeit különböző rétegek

36 ERBE 1987. 746–749. p.; LADD 1990. 223–226. p.; MATZERATH 1984. 303–304. p.

számára, valamint a nagy- és kisüzemek egyszerű és célszerű telepítésének feltételeit.” Rendkívül fontos a kiterjedt erdő- és zöldterületek biztosítása, hiszen egyre erősödik a „Drang nach Freie”, a napfény és jó levegő utáni vágy, és ezen természetes igények kielégítését „a folytatódó beépítés egyre nehezebbé teszi.” Kívánatosnak minősíti a már beépített területek áttörését parkosított utcákkal, játszóterekkel és sportpályákkal. Az egész terv rendeltetése „egy XX. századi nagyváros műszaki és esztétikai egységének megalapozása”, aminek kulcseleme a közlekedési hálózat.

A tervpályázat alapján elkészítendő alaptervet keretnek szánták az egyes községek és városok beépítési terveinek elkészítéséhez. Közigazgatási egyesítés helyett azt vetették fel, hogy ez érintett önkormányzatokat kötelező „célszövetség” keretében kell összefogni és ekképpen biztosítani a terv intencióinak érvényesülését.³⁷

A kezdeményezéshez csatlakozott Berlin városa és több környékbeli önkormányzat is. A tervpályázatot, mely ezzel félhivatalos szintre emelkedett, 1908 folyamán kiírták, lezárására pedig 1910-ben került sor. A nagy érdeklődéssel kísért pályázat egyik legfőbb tanulsága az volt, hogy a már beépített, illetve az érvényes szabályozási tervekkel már „lefedett” területen a lényegi változtatások igen nagy akadályba ütköznek. A fő hangsúly így a központtól távolabb eső szabad területek felhasználására, valamint az egységes közlekedési hálózat tervszerű kiépítésére került.³⁸ „Az, hogy egy ilyen terv papíron létezik, Nagy-Berlin lakosságán még igen keveset segít. Ennek érvényesítéséhez le kell győzni a nagybankokkal összefonódott ingatlanhasznosító társaságoknak, valamint a telekbirtokosok tekintélyes részének és az általuk uralt önkormányzatoknak az ellenállását” – hangzik a létező beépítési terveket és építési szabályzatokat átvizsgáló egykorú szakértők értékelése.³⁹

Nagy-Berlin mint közigazgatási egység létrehozásának áthághatatlanak tűnő politikai akadályai, másrészt a koordinált városfejlesztés elkerülhetetlen szükségességének felismerése azt eredményezte, hogy a porosz kormányzat és törvényhozás elfogadta a kötelező célszövetség tervét, és 1911 júliusában törvény született annak létrehozásáról.⁴⁰ Az 1912. április 1-i hatállyal megalakított célszövetség (*Zweckverband*) Berlin, Charlottenburg, Wilmersdorf, Rixdorf-Neukölln, Lichtenberg és Spandau városokon kívül átfogta Teltow és Niederbarnim kerületek egészét, összesen mintegy 3500 km² területet. Jóval túlterjeszkedett tehát a tulajdonképpeni agglomeráció, illetve a tervpályázat által felölelt 25 km sugarú kör határain (legnagyobb észak-déli kiterjedése a 100 km-t is megközelítette). 4,2 millió lakos élt a területén, mintegy fele részük magában Berlinben. A célszövetség legfőbb szerve a 100 tagú közgyűlés volt, melynek tagjait

37 ANREGUNGEN ... 1–11. p.

38 BERNHARDT 1998. 272–279. p.

39 Id. uo. 275. p.

40 szövegét közli: FRAGEN DER KOMMUNALEN SOZIALPOLITIK, 136–157. p.

ugyan a tagok a népességszám alapján megállapított kulcs szerint delegálták, Berlin részesedését azonban a törvény 40%-ban maximálta, a 18 tagú végrehajtó testületben pedig 6 helyet biztosítottak a fővárosnak.

A célszövetség részére lényegében három területen állapítottak meg hatáskört: a) a kötőtpályás tömegközlekedés, b) a beépítési és szabályozási tervek, az építési szabályzatok megállapítása, valamint c) a tartósan be nem építendő területekkel való gazdálkodás terén. Joga volt villamosvasutakat fenntartani és üzemeltetni, az ehhez szükséges útvonalakat pedig az egyes községek kötelesek voltak kártalanítás mellett átengedni; a szövetség magához válthatta a kommunális tulajdonban lévő vonalakat, a magántársaságokkal szemben pedig átszálltak rá a területhasználati szerződésekből eredő községi jogosítványok. Szabályozási vonalak megállapítására annyiban kapott jogot, amennyiben az főútvonalak, vasúti vonalak, illetve beépítés alól kivonandó területek kialakításához szükséges; ezen túlmenően „fontos közlekedési, egészség- és lakásügyi érdekből” csak a még be nem épített területeken. Végül jogosítványai közé tartozott a beépítés alól tartósan kivonandó területek megszerzése és hasznosítása (erdők, kirándulóhelyek, parkok, tavak, sportpályák, játszóterek).

Alexander Dominicus schönebergi polgármester a törvényt értékelve megállapította, hogy a célszövetség hármas hatásköre értelmezhető egységes feladatként, és ennek lényege „Nagy-Berlin lakásviszonyainak alapvető reformja”. Komoly hiánya ugyanakkor a hatáskörnek, hogy a közlekedés legnagyobb volumenét lebonyolító államvasutak vonatkozásában nem biztosít semmiféle befolyást, de a többi jogosítványt is igen nehéz lesz érvényesíteni a szövetség tagjainak külön érdekeivel szemben.⁴¹

A célszövetség, noha nemcsak az egykorúak, de jórészt az újabb szakirodalom is valódi megoldást nem hozó átmeneti kompromisszumként értékeli,⁴² végül is olyan integrációs formát jelentett, amely egyben biztosította az egyes települések önállóságának további fennmaradását, és fokozatos továbbfejlesztéssel, az integráció elmélyítésével a bekebelezés alternatívájaként szolgálhatott volna. A folyamatot ismét csak a politikai viszonyok alapvető megváltozása lendítette más irányba.

A célszövetség rövidre szabott működése során a legjelentősebb eredményeket a zöldterületek biztosítása terén érte el: 1915-ben mintegy 100 km² kincstári erdőterületet és tóvidéket szerzett meg. A közlekedés terén 1918-ra jutott el a villamosvasúti társaságok tarifarendszerének egységesítéséig, 1919-ben pedig felvásárolta a legjelentősebb ilyen vállalatot, ami nagy lépés volt a leendő Nagy-Berlin tömegközlekedésének megalapozása terén.⁴³

41 DOMINICUS 1912. 83–97. p.

42 ERBE 1988. 749–751. p.; MATZERATH 1984. 304. p.

43 Uo.

Nagy-Berlin létrehozása (1920)

Az említett eredmények ellenére, az első világháború éveiben inkább a célszövetségi megoldás fogyatékosai váltak szembevetőbbé. A háborús közellátás megszervezése, nem utolsó sorban pedig a háború utánra történő felkészülésként értelmezhető lakáspolitikai reformok arra irányították a figyelmet, hogy az átfogó kezelést igénylő kérdések köre jóval tágabb a célszövetség részére biztosított hatáskörnél. A szövetség föderatív felépítése pedig éppen a helyi különérdekek képviselését, az egyes községek közötti versengést építette be annak működésébe. A szociális reformtörekvések iránt elkötelezett, már említett schönebergi polgármester, Alexander Dominicus kezdeményezésére ezen megfontolásokból jött létre a „Polgári Választmány Nagy-Berlinért”. Azt az álláspontot képviselte, hogy Nagy-Berlinnek közvetlenül választott irányító szervekkel kell rendelkeznie, ez azonban ne járjon együtt bekebelezéssel, hanem azok az ügyek, melyek nem feltétlenül kívánják meg a közös megoldást, maradjanak a továbbra is önálló városok és községek hatáskörében, melyek költségvetési és adóztatási jogukat is megőriznék.⁴⁴

A világháború végét és a császárság bukását követő újrakezdés időszakában meghatározó szerephez jutó szociáldemokraták viszont Nagy-Berlint központosított irányítású, egységes nagyvárosként képzelték el, aminek egyik legfőbb rendeltetése éppen az lenne, hogy biztosítsa a szociális előnyök és hátrányok térbeli kiegyenlítését. A jómódú nyugati elővárosok és a polgári pártok számára ez a megoldás teljesen elfogadhatatlan volt. Nézeteiket tükrözi Charlottenburg magisztrátusának állásfoglalása, mely szerint a szociáldemokraták által tervezett „Einheitsgemeinde” az önkormányzat levegőjét elszívó „bürokratikus irányítást jelent egyoldalú politikai vezetés alatt”. Túlságosan messzemenőnek találták Dominicusék elképzeléseit is, ehelyett a célszövetség adott formájának továbbfejlesztését voltak hajlandók elfogadni újabb feladatok átruházásával.⁴⁵ Scholtz charlottenburgi polgármester egy 1919. márciusi anketon egyértelműbben szólt az állásfoglalás indítékairól: „a bekebelezés azzal a következménnyel járna, hogy Nagy-Berlint szociáldemokrata többség uralná. E párt adóztatási elveinek ismeretében pedig feltehető, hogy a jobb módúak vállára nyomasztóan nagy terheket raknának, és ennek következtében e rétegek erőteljes elvándorlásával kellene számolni.”⁴⁶

A dilemma feloldása a porosz alkotmányozó tartományi gyűlésre várt, Berlin sorsa szempontjából tehát az itt uralkodó erőviszonyoknak volt döntő jelentősége. A 401 tagú tartománygyűlésben a szociáldemokraták 169, a centralizált irányítású egységes vá-

44 GEMEINDEAUFGABEN ... 23–27. p.

45 GROß-BERLIN ALS ENHEITSGEMEINDE 34. p.

46 Idézi LEHNERT 1991. 27. p.

ros koncepcióját egyértelműen elvető Centrumpárt és a tőle jobbra elhelyezkedő polgári pártok 167 szavazattal rendelkeztek. E két tábor ellentétei áthidalhatatlanok voltak a kérdésben. Így az, hogy sikerül-e valamiféle kompromisszumos megoldás mellett többséget teremteni, döntően a polgári demokrata Német Demokrata Párt állásfoglalásán múlt, amely maga is megosztott volt a kérdést illetően. Elhúzódó és bonyolult tárgyalások során olyan kompromisszum született, amelynek létrejöttében ez esetben is meghatározó szerepet játszott néhány, az adott politikai erőviszonyokat találékonyan kihasználó hivatásos várospolitikus. A tárgyalások motorja Adolf Wermuth berlini polgármester volt, aki a szociáldemokraták által képviselt egységes város keretében látta biztosítottak Berlin jövőjét. A másik oldalon elsősorban Dominicus schönebergi polgármester dolgozott szívósan a kompromisszumon, megengedhetetlennek tartván a történelmi alkalom elmulasztását. A kerületek jogainak kibővítése fejében a Demokrata Párt egy részével is elfogadtatta az egységes város elvét. Ennek köszönhetően a tartománygyűlés 1920. április 27-i végszavazásán a kompromisszumos törvényjavaslat 165:148 arányban úgy ment keresztül, hogy a legnagyobb polgári párt, a Centrum képviselői nem vettek részt a szavazásban, a demokratáknál pedig szinte kiegyenlített erőviszonyok voltak a törvény támogatói és ellenzői között. A „decentralizált egységes város”-ként jellemezhető megoldásban valószínűleg abban az utolsó történelmi pillanatban tudtak a felek megegyezni, amikor még biztosítható volt a teljes szociáldemokrata tábor felsorakoztatása a kompromisszum mögé.

A polgári demokrácia alapján álló „többségi” szociáldemokraták mellett a javaslatot a radikálisabb Független Szociáldemokrata Párt is megszavazta. A júniusban tartott választásokon ez a párt jelentősen megerősödött a „többségiek” rovására, és ezzel együtt még tovább tolódott balra. Az év végén bekövetkezett e párt kettészakadása, majd balszárnyának egyesülése a kommunista párttal. A júniusi választásokat követő helyzetben már valószínűtlennek tűnt, hogy a függetlenek többsége hajlamos annyi engedményre a demokraták igényeivel szemben, ami a törvényjavaslat melletti összefogást lehetővé tette volna.

Ezzel kialakultak a német főváros végleges közigazgatási határai. 880 km² területével és 3,8 milliós lakosságával – akiknek közel fele az újonnan bekebelezett településeken lakott – Berlin New York és London után a világ harmadik legnagyobb városa lett. Az új metropolisz 8 város, 59 község és 27 uradalmi körzet egyesítésével jött létre, melyeket 20 közigazgatási kerületbe olvasztottak össze. Ezeknek a jogállása lehetővé tette a helyi társadalmi-politikai tényezők érdemi beleszólását a városrészek ügyeibe anélkül, hogy áttörte volna az egységes város elvét. Nagy-Berlin létrejötté tehát, miközben visszatekintve a németországi forradalom logikus következményének tűnik, valójában csak egy adott politikai pillanatban elérhető, számos véletlenszerű tényezőkön múló kompromisszum eredménye volt.⁴⁷

Bécs elválasztása Alsó-Ausztriától (1920)

A Monarchia összeomlása, Berlinhez hasonlóan, Bécsben is meghatározó szerephez juttatta a szociáldemokratákat. Az 1920. évi szövetségi alkotmánnyal elnyert tartományi jogállás, az ezzel járó mozgáster és jogosítványok nélkülözhetetlenek voltak ahhoz, hogy az általuk irányított „Vörös Bécs” 1920–1934 között, az országos politika alapirányával teljes mértékben szembehelyezkedve, kialakítsa a várospolitika világviszonylatban is újszerű modelljét. Bécs elválasztásának igénye Alsó-Ausztriától azonban eredetileg mégsem tőlük, hanem fő ellenfeleiktől, a keresztényszocialistáktól származott.

A választójog demokratikus alapra helyezésével Bécs Alsó-Ausztria tartományon belül népességi arányának megfelelően jutott képviselőkhöz: a 120 tagú tartományi gyűlésben 68 hely jutott Bécsnek, és ezzel 1919-ben a kiformalódó Német-Ausztria egyetlen olyan tartománya volt, amelyben szociáldemokrata hegemonia érvényesült. A Monarchia maradék területeiből kényszerűen megszülető köztársaság agrárjellegű tartományai sokkal inkább „parazita vízfejnek” tekintették a császári udvartól megfosztott Bécset, mint az új állam természetes központjának. Az pedig végképp elfogadhatatlannak tűnt számukra, hogy a legnépesebb és gazdaságilag legerősebb tartomány, melynek éppen ezért jó esélye volt betölteni a még képlékeny államalakulat kifejedési pontjának szerepét, szociáldemokrata irányítású legyen. Hasonló ellentét érvényesült magán Alsó-Ausztrián belül az iparosodott bécsi medence és a tartomány agrárjellegű peremterületei között.

1919 végére lényegében eldőlt az a kérdés, hogy Ausztria szövetségi állam lesz, melybe Bécs önálló tartományként fog beilleszkedni, és az erőviszonyok alakulása már azt is előre vetítette, hogy az államszövetség politikai életét is meg fogja határozni a „Vörös Bécs” és a tartományok ellentéte. Nyitva állt még ugyanakkor az a kérdés, hogyan alakulnak majd a tartományként önállósuló Bécs határai. Széles körű egyetértés övezte ugyanis azt az álláspontot, hogy az 1890. és 1904. évi bekebelezések eredményeként kialakult határok immár szűkösek a város további fejlődése szempontjából. Ezt már 1919 márciusában felvetette az akkor még hivatalban lévő keresztényszocialista polgármester, Richard Weiskirchner, aki a tartományi erők részéről jelentkező elszakadási törekvésekre reagálva mutatott rá, hogy Bécsnek ez esetben szüksége lesz újabb területekre, „adóbevételünk növelése, a beépítésre rendelkezésre álló terület bővítése, valamint azon földek megszerzése érdekében, melyek a város élelmiszerellátásának javítását segítik elő.”⁴⁸ A keresztényszocialista parlamenti frakció köreiben még novemberben is messzemenő elképzeléseket fon-

47 KÖHLER 1988. 814–820. p.; LEHNERT 1991. 26–30. p.

48 idézi SELIGER 1982. 193. p.

tolgattak annak a kedvezőtlen helyzetnek az elkerülésére, hogy Bécs régi határai közé véglegesen beszorított szigetté váljon. Változatlanul hatott az a Lueger idején felkarolt elgondolás, miszerint Bécsset a Duna-Odera csatorna kiépítése révén nagyszabású nemzetközi kikötővé kell tenni. Ennek érdekében a Duna partján és a bécsi medence iparvidékein nagyarányú bekebelezéseket tartottak kívánatosnak. S miután a háború utáni kritikus hónapokban, a tartományok szolidaritásának hiányában Bécs szinte a kiéhezetés fenyegetésével nézett szembe, az ellátás biztosítása szempontjából még az is felmerült, hogy az új tartománynak Magyarországgal közös határa legyen.⁴⁹

Az újabb városbővítés szükségességét vallották természetesen a szociáldemokraták is. Ők elsősorban azoknak a területeknek a fővároshoz kapcsolását hangsúlyozták, amelyek lakóterületek és üzemek telepítése szempontjából fontosak Bécs számára. Karl Renner kancellár 1920 februárjában olyan javaslatot terjesztett elő, amely a bővítést nem bekebelezés formájában képzelte el: az érintett városok és községek önállóságukat megtartva váltak volna a Bécs „községnél” tágabb Bécs tartomány részeivé.⁵⁰

A város szükségleteiből kiinduló tervek azonban sorra elvéreztek a politikai erőviszonyok kemény realitásain. A keresztényszocialista párton belül csökkent az ellenzéki létre ítélt bécsi pártszervezetek súlya az agrárérdekeltségű tartományok javára. Felülkerekedett az a megfontolás, hogy Bécs határainak bármiféle kiterjesztése az ott uralmon lévő szociáldemokraták hatalmi bázisát növelné. A szociáldemokraták számára pedig az volt a legfontosabb, hogy Bécs tartományi önállóságát, amely a szövetségi szintű koalíciós kormányzás 1920 nyarán bekövetkezett felbomlásával döntő mértékben határozta meg jövőbeni lehetőségeiket, minél inkább körülbástyázzák. E tekintetben a hatásköri és a pénzügyi kérdések voltak elsődlegesek, ami gyengítette tárgyalási pozíciójukat a határok ügyében. Bécs bővítésének kérdése tehát ismét egy összetett politikai csomag részeként nyert elbírálást, aminek az lett az eredménye, hogy Bécs a fennálló határai között vált önálló tartománnyá. A legsúlyosabb következményt nem is a határok meghúzása jelentette, hanem az a tény, hogy a politikai ellentétek a továbbiakban lehetetlenné tették az érdemi településfejlesztési együttműködést Bécs és Alsó-Ausztria között. Ezáltal újratermelődött a szorosan egymásra utalt területek teljes közigazgatási széttagoltságának problémája.⁵¹

49 Uo. 201–202. p.

50 Uo. 204–205. p.

51 SELIGER 1982.; POSCH 1979.

Bécs újabb bővítése a nemzetiszocialista uralom idején és határainak végleges rögzítése a II. világháború után

A bécsi várostervezőket és várospolitikusokat tehát továbbra is foglalkoztatták bekebelezési tervek, a megvalósulás bármiféle realitása nélkül. Az 1938. márciusi Anschluss, Ausztriának a Nagynémet Birodalomhoz történt csatolása után a város új, nemzetiszocialista vezetői hatalmas ambíciókkal láttak munkához. Abban reménykedtek, hogy Bécs számára egyértelműen biztosíthatják a birodalom második nagyvárosának pozícióját. Ennek jegyében propagálták azt a gondolatot, hogy földrajzi fekvése és tradicionális kapcsolatrendszere Bécsset a „Délkelet Hamburgja” szerepére predesztinálja, azaz döntő szerep vár rá a német „életter” kiterjesztésében. Hamburgnak éppen az előző évben végrehajtott határkiterjesztése a nemzetiszocialista várospolitikai egyetlen nagyszabású bekebelezési akciója volt a birodalom törzsterületén. A bécsi párt- és városi vezetők Bécs kiemelt szerepének egyik fontos garanciáját látták a terület nagyarányú bővítésében. A legmesszebbmenő tervek 1938 tavaszán 8500 km² területű Nagy-Bécs képét vetítették előre, mely Sankt Pöltentől Burgenland határáig húzódott volna. Ezeknek az elképzeléseknek nem kedvezett sem Hitlernek Bécshez fűződő, meglehetősen ellentmondásos személyes viszonya, sem a nemzetiszocialista ideológiában mélyen gyökerező nagyváros-ellenesség. Frick birodalmi belügyminiszter a következőképpen igazította el a lehetőségeiket korlátlanul vélő bécsi városvezetőket: „Mi nemzetiszocialisták alapvetően ellene vagyunk a német nép városokba terelésének, mivel népesedési politikánkat a német népi őstalajra, a falun élő parasztságra kell alapoznunk, ezért hiba lenne a »Drang zur Stadt« elvét követnünk»⁵²

A határok jóval visszafogottabb, de mégiscsak jelentős kiterjesztése mellett azonban több megfontolás szólt: ha Bécsset a Wehrmacht fontos támaszpontjává kívánják tenni, akkor a közigazgatásnak is igazodnia kell a katonai létesítmények térigényéhez; ismét felmerült a Duna–Odera csatorna terve, Bécs hatalmas kikötővárossá való kiépítése. Szerepet játszottak a nemzetiszocialista társadalompolitika szempontjai is: a város fellazítása, a természetközeli, családi házas–kertes lakásmód elterjesztésének igénye. Sokat nyomott a latban a birodalmi közigazgatás vonzódása a jól kormányozható nagy egységek iránt. Az ellentmondó érdekek kompromisszumából született meg a Hitler által 1938. október 1-jén jóváhagyott törvény, amely 97 helység Bécshez csatolásáról rendelkezett. A város területe ezáltal négyszeresére nőtt, ám ez csak 213 ezer új lakost jelentett, és ezzel a népességszám ismét 2 millió fölé emelkedett (6. térkép).⁵³

52 BOTZ 1988. 270. p.

53 BOTZ 1988. 266–282. p.

WIENER STADTGEBIET 1937 BIS 1954

6. térkép

Forrás: SELIGER 1995.

Az eredmény, úgy tűnik, a körülmények ellenére nagyjából megfelelt az agglomeráció reális határainak: 1945-ben a szociáldemokraták Bécs tégigénye szempontjából alapján fenntartandónak tekintették, csupán egyes, közlekedési szempontból peremen lévő községeket kívántak visszaadni Alsó-Ausztriának. Anton Weber, a „Vörös Bécs” egykori városépítési tanácsnoka szerint ezzel a bekebelezéssel kapta meg a város a lehetőséget, hogy „valóban nagy léptékben” készítsen terveket. „Bármit gondoljunk is ma a Harmadik Birodalom ezen alkotásáról, nagyszabású és messzire tekintő volt az.”⁵⁴ Hasonló álláspont látszott kialakulni az 1945 nyarától 1946 januárjáig tanácskozó újjáépítési anketon is, ahol szintén központi gondolat volt a város felzárítása és az ehhez szükséges tartalék-területekről való gondoskodás. „Bécs váro-

54 SELIGER 1995. 235. p.

sának a jövőben kisebb népességgel, ám nagyobb területtel kell rendelkeznie” – hangzott a konklúzió.⁵⁵ Természetesen ismét megjelent a Duna–Odera csatorna terve, Bécs nagy nemzetközi kikötővé fejlesztésének célkitűzése is.

Mindezek után derült égből villámcsapásként érte az ankét résztvevőit, hogy 1945 októberében Bécs és Alsó-Ausztria, valamint az ideiglenes kormány képviselői megállapodtak az új tartományi határokról, amelyben a bekebelezett terület nagy részének Alsó-Ausztriához való visszacsatolásáról döntöttek. A megegyezést már novemberben hivatalosan jóváhagyta az ideiglenes kormány, 1946-ban pedig törvényerőre emelkedett, bár a megszálló hatalmak jóváhagyása hosszú évekig elhúzódott, így a rendezés csak 1954-ben lépett érvénybe. Az 1938-ban Bécshez csatolt 97 helységből 80 került vissza Alsó-Ausztriához, ezzel kialakultak a város mai határai (6. térkép). Theodor Körner szociáldemokrata polgármester a rendezést úgy értékelte, hogy az „szervesen összetartozó területek szétszakítását” jelenti.⁵⁶

Bécs pozíciói elsősorban azáltal gyengültek meg, hogy a szociáldemokrata párton belül a bécsi pártszervezet már nem rendelkezett azzal a kiemelt súllyal, mint a két világháború között. Így az alsó-ausztriai szocialisták, akik az 1920-ban hozott „áldozatra” is hivatkozhattak, mely biztos kisebbségi szerepre kárhoztatta őket a tartományban, érvényesíteni tudták érdekeiket. Álláspontjuk szerint „további iparosodott területek elcsatolása a Szocialista Párt további gyengülésével járna Alsó-Ausztriában, és ezáltal az Osztrák Néppárt megerősödését eredményezné, amely éppen Alsó-Ausztriát tekinti olyan törzsterületnek, amelyben a többség elvesztése oda vezetne, hogy szövetségi szinten is lemondani kényszerülne a vezető pozícióról.”⁵⁷

Bécs határainak ügyében ismét a pártpolitikai megfontolások és a tartományok pénzügyi érdekei bizonyultak perdöntőnek, amihez képest háttérbe szorultak a távlati várostervezési megfontolások. Anton Weber még 1945 novemberében, a határokról szóló megegyezés létrejötte utáni hangulatban elképzeléseket dolgozott ki a két tartomány mindaddig utopikusnak tűnő együttműködésére: közös megállapodás alapján terjesszék ki Bécs építési szabályzatának és beépítési tervének érvényét „Nagyobb-Bécs” területére, folytassák közösen a határon átnyúló infrastrukturális fejlesztéseket, állítsanak fel állandó vegyes bizottságot.⁵⁸ Az intézményes együttműködés, amely egyre több területen vezetett valódi integrációhoz, csak a határok 1954. évi végleges törvényerőre emelkedése után kezdett, hosszú évek alatt, formát ölteni.⁵⁹

55 idézi SELIGER 1995. 233. p.

56 Uo. 218. p.

57 Uo. 221. p.

58 Uo. 235. p.

59 POSCH 1979. 20–21. p.

Áttekintésünk végére érve leszögezhető, hogy a határok kiterjesztése, mint a városfejlődés fontos tényezője, tömegessé válásának három alapvető feltétele – az agglomerációk kialakulása, a városigazgatási bürokrácia szerepe, valamint a modern várostervezés megjelenése – a fővárosok esetében kevésnek bizonyult. A városfejlődés területi kérdéseire itt olyan mértékben fonódtak rá az országos politika erőviszonyai és megfontolásai, hogy régóta „megérett” döntéseket is csak kivételes politikai pillanatokban lehetett meghozni. Ha ezeket a pillanatokot bármilyen, akár esetlegesen tűnő tényezők miatt elmulasztották (a helyzet félreismerése, személyi feltételek hiánya stb.), az évtizedekre elodázhatta a további előrelépést.

A nagyvárosok persze a „tarthatatlannak” minősített állapotok között is éltek és működtek. Ez a tény arra hívja fel a figyelmet, hogy a közigazgatási egyesítés, a bekebelezés távolról sem olyan szükségszerű és kézenfekvő válasz város és környéke összefonódására, mint amilyenek azt a fentebb áttekintett korszakban a szakemberek és a döntéshozók többnyire vélték. Általában csak félmegoldásnak, kompromisszumnak tartották az olyan típusú integrációt, ami a környékbeli települések számára is megőrzi az önkormányzat lehetőségét (pl. a célszövetség Berlinben vagy Karl Renner terve Bécs Tartományról).

Az a felfogás uralkodott, hogy a közigazgatásnak a határok kiterjesztése által a gazdaság térbeli szerkezetéhez kell igazodnia, a „gazdasági egységgé” összenövő településhalmaz „természetszerűen” igényli a tervezés és az igazgatás egy kézbe kerülését. A gazdaságfejlődés központi élménye pedig a nagyüzem uralkodóvá válása és a racionalizálás volt. Közép-Európában, ahol szinte „természetesnek” tekintették az állam kitüntetett szerepét és felelősségét, ez maga után vonta annak a nézetnek a dominanciáját, miszerint – ennek megfelelően – a közigazgatásban is a racionalizálás és az üzemszerű, hatékony működés a kor legfőbb parancsa. Ehhez a gondolathoz a két világháború között különös hangsúllyal járult az állam szociális felelősségének hangsúlyozása, ami az ellátás és gondoskodás területi különbségeinek kiegyenlítését is feladatul szabja: tűrhetetlen, hogy egyazon gazdasági térben élők infrastrukturális és szociális ellátottsága annyira különböző legyen.⁶⁰ Ehhez képest háttérbe szorultak az olyan megfontolások, mint a közügyek átláthatósága az egyes polgár számára, részvételi lehetősége a lakókörnyezete sorsát befolyásoló döntésekben és mindennek nélkülözhetetlen ösztönzőjeként a helyi identitás, a lokális kötődés ápolása, az ebből származó erőforrások.

A tanulmány megírását támogatta az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj. A bécsi anyaggyűjtést a Collegium Hungaricum/Bécsi Magyar Történeti Intézet ösztöndíja tette lehetővé, amiért ez úton is köszönetet mondok.

60 NOLTE 1988. 30–34. p.

Irodalom

- ANDICS 1984. ANDICS, Hellmut: Luegerzeit. Das schwarze Wien bis 1918. Wien, 1984.
- ANREGUNGEN... Anregungen zur Erlangung eines Grundplanes für die Städtebauliche Entwicklung von Gross-Berlin. Berlin, 1907.
- BERNHARDT 1998. BERNHARDT, Christoph: Bauplatz Groß-Berlin. Wohnungsmärkte, Terraingewerbe und Kommunalpolitik im Städtewachstum der Hochindustrialisierung (1871–1918). Berlin–New York, 1998. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 39.)
- BOTZ 1988. BOTZ, Gerhard: Nationalsozialismus in Wien. Machtübernahme und Herrschaftssicherung 1938/39. Wien, 1988.
- BOYER 1980. BOYER, John: Veränderungen in politischen Leben Wiens. Die Großstadt Wien, der Radikalismus der Beamten und die Wahlen von 1891. I. Teil. In: Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. 36. (1980)
- DOMINICUS 1912. DOMINICUS, Alexander: Sozialpolitische Möglichkeiten für den Zwecksverband. In: Fragen der kommunalen Sozialpolitik in Groß-Berlin. Bd. 2. Die Sozialpolitischen Aufgaben des Zwecksverbandes Groß-Berlin. Berlin, 1912. 83–97. p.
- ERBE 1988. ERBE, Michael: Berlin im Kaiserreich (1871–1918). In: RIBBE, Wolfgang (Hrsg.): Geschichte Berlins. Bd. 2. Von der Märzrevolution bis zur Gegenwart. München, 1988.
- FRAGEN DER KOMMUNALEN SOZIALPOLITIK... Fragen der kommunalen Sozialpolitik in Groß-Berlin. Bd. 2. Die Sozialpolitischen Aufgaben des Zwecksverbandes Groß-Berlin. Berlin, 1912.
- GEMEINDEAUFGABEN... Gemeindeaufgaben von Groß-Berlin. Vortrag gehalten von Dr. Licht, Stadtrat von Berlin-Schöneberg. Berlin, 1917.
- GROß-BERLIN ALS EINHEITSGEMEINDE Groß-Berlin als Einheitsgemeinde? Denkschrift des Magistrats Charlottenburg. Berlin, 1920.

- GRZYWATZ 1997. GRZYWATZ, Berthold: Stadt, Verstädterung und Vorortbildung. Zur sozialräumlichen Entwicklung Berlins im 19. Jahrhundert. In: Die alte Stadt 24. (1997), 185–221. p.
- HUBBARD, 1972. HUBBARD, William H.: Der Wachstumsprozess in den Österreichischen Gross-Städten 1869–1910. In: LUDZ, Peter Christian (Hrsg.): Soziologie und Sozialgeschichte. Aspekte und Probleme. Opladen, 1972. 386–418. p.
- KIELMANSEGG 1966. KIELMANSEGG, Erich, Graf: Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Wien, 1966.
- KÖHLER 1988. KÖHLER, Henning: Berlin in der Weimarer Republik (1918–1932). In: RIBBE, Wolfgang (Hrsg.): Geschichte Berlins. Bd. 2. Von der Märzrevolution bis zur Gegenwart. München, 1988.
- KRABBE, 1980 = KRABBE, Wolfgang R.: Eingemeindungsprobleme vor dem Ersten Weltkrieg. Motive, Widerstände, Verfahrensweise. In: Die Alte Stadt 7. (1980), 368–387. p.
- LADD 1990. LADD, Brian: Urban Planning and Civic Order in Germany 1860–1914. Cambridge, Massachusetts – London, 1990.
- LEHNERT 1991. LEHNERT, Detlef: Kommunale Politik, Parteiensystem und Interessenkonflikte in Berlin und Wien, 1919–1932. Wohnungs-, Verkehrs- und Finanzpolitik im Spannungsfeld von städtischer Selbstverwaltung und Verbandseinflüssen. Berlin, 1991.
- MATZERATH 1978. MATZERATH, Horst: Städtewachstum und Eingemeindungen im 19. Jahrhundert. In: REULECKE, Jürgen: Die deutsche Stadt im Industriezeitalter. Wuppertal, 1978. 67–89. p.
- MATZERATH 1984. MATZERATH, Horst: Berlin, 1890–1940. In: SUTCLIFFE, Anthony (ed.): Metropolis 1890–1940. London, 1984. 289–318. p.

- NOLTE 1988. NOLTE, Paul: Eingemeindungen und kommunale Neugliederungen in Deutschland und den USA bis 1930. In: Archiv für Kommunalwissenschaften 27. No. 1. (1988), 14–42. p.
- POSCH 1979. POSCH, Wilfried: Lebensraum Wien. Die gebietspolitische Entscheidungen von Gestern – die Raumordnungsprobleme von heute. In: Bauforum 12. No. 73. (1979), 17–22. p.
- REBENTISCH 1978. REBENTISCH, Dieter: Industrialisierung, Bevölkerungswachstum und Eingemeindungen. Das Beispiel Frankfurt am Main, 1870–1914. In: REULECKE, Jürgen: Die deutsche Stadt im Industriezeitalter. Wuppertal, 1978. 90–113. p.
- REULECKE 1985. REULECKE, Jürgen: Geschichte der Urbanisierung in Deutschland. Frankfurt am Main, 1985.
- SCHÖFFEL 1905. SCHÖFFEL, Joseph: Erinnerungen aus meinem Leben. Wien, 1905.
- SELIGER 1982. SELIGER, Maren: Bundesland Wien – zur Entstehungsgeschichte der Trennung Wiens von Niederösterreich. In: Wiener Geschichtsblätter 37. (1982), 181–216. p.
- SELIGER 1995. SELIGER, Maren: Groß- oder Klein-Wien? Politische Auseinandersetzungen um die Nachkriegsgrenzen und Stadtentwicklungsziele. In: Studien zur Wiener Geschichte. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. Bd. 51. Wien, 1995. 209–241. p.
- SELIGER – UCAKAR 1985. SELIGER, Maren – UCAKAR, Karl: Wien. Politische Geschichte 1740–1934. Bd. I–II. Wien, 1985.
- SZEMZŐ 2001. SZEMZŐ Hanna: Két korszak fordulópontján. Bécs urbanizációja a századfordulón. Szakdolgozat, ELTE Szociológiai Intézet, 2001.
- THIENEL 1977. THIENEL, Indgrid: Verstädterung, städtische Infrastruktur und Stadtplanung. Berlin Zwischen 1850 und 1914. In: Die Alte Stadt 4. (1977), 55–84. p.

András Sipos

Urban Agglomeration and Boundaries of Public Administration in Middle Europe 1850–1950

From the middle of the 19th century on, the expansion of the boundaries of public administration became general concomitant and component of the growth of cities. It bulked in Germany mainly after 1885 whereas between 1900 and 1910 it affected almost the two-thirds of medium- and large-size German cities.

The study surveys the formation of the boundaries of public administration in Vienna and in Berlin, the major stages of annexing the outskirts. (Vienna: 1850, 1890, 1904, 1938, and narrowing the borders in 1945, Berlin: establishing an alliance 1912, Greater Berlin 1920). The manifestation and bulking up of annexing the neighbouring settlements as an important means of urban development can be derived from three factors, being in close relationship with one- another appearing with a time shift: the formation of agglomeration areas, the role of bureaucracy in urban- management, and the birth of modern urban planning. The existence of the three proved to be insufficient in the case of capital cities. Nationwide political pecking and interests were interwoven with the problems of local development within the cities to such an extent that long-awaited resolutions could be made only in exceptionally favourable political instants. If they were missed for any reasons, (inproper understanding of the circumstances etc.) it could put back further development for decades. At the same time an integration that would keep up the self-government in the outskirts was considered a half-way measure, a compromise. It was the general approach that public administration should match spatial organization of economy by extending its boundaries – the cluster of settlements growing into a unit of economy „naturally” requires central planning and management. The central notion of development in economy was the increasing predominance of large scale industry and rationalizing. In Middle Europe where the responsibility and the role of the state were regarded „naturally” distinctive, it generated the dominance of the approach saying that consequently it is rationalizing and industry-like efficiency that are the main commands of the age for the administration. In the period between the world wars this notion was linked up with a special emphasis on the social responsibility of the state that set balancing regional unequalities in purveyance and in maintenance of the poor as a task. Compared to this, notions like clarity of public affairs for the average citizen, opportunity of participation in decisions affecting his immediate living area, caring about local identity and local binds stimulating all, and the resources stemming from them were de-emphasised.

Szemző Hanna

FLORIDSDORF EGYESÍTÉSE BÉCCSEL 1904-BEN

„A városháza borospincéjében tartott gyűlés után a [szociáldemokrata] tömeg fülsiketítő füttyögés és kurjongatás közepette elhagyta a pincét. Rövid idő alatt megtelt az egész piactér. Miközben több ezer hang kiáltott „pfujt” Anderer polgármesterre, zúgolódva-lármázva, számtalan gyalogos és lovas rendfenntartó kíséretében megindult a tömeg a floridsdorfi főutcán a polgármester háza felé, ahol az ellene irányuló demonstrációk megismétlődtek.”¹

A tüntetés, amelyről a liberális *Floridsdorfer Zeitung* igen részletesen beszámol, 1904. november 11-én zajlott, közvetlenül azután, hogy a városházán a képviselők megszavazták az egyesítést Béccsel. Utolsó, kétségbeesett tiltakozás volt ez a helyi szociáldemokrata párt részéről az alsó-ausztriai iparváros annekválása ellen, ami politikai befolyásának drámai visszaesését hozta magával, miután a Karl Lueger és a keresztényszocialista párt vezette székesfőváros sokéves vitát lezárva, kiterjesztette hatalmát a Monarchia egyik legnagyobb ipari központjára, és Floridsdorf bekebelezésével létrehozta Nagy-Béccset.

Történelmi pillanat volt ez Bécs életében, hiszen területe lényegében ekkor érte el végleges, mai nagyságát.² Többé már nem pusztán határolta a Duna, hanem keresztül is folyt rajta, és a története során először a folyó mindkét partja a székesfőváros vezetése alá tartozott. Az újonnan hozzászatolt proletárváros sok szempontból szimbolizálta, megelőlegezte mindazt, aminek irányába Bécs a következő évtizedekben fejlődött, amivel szembesülnie kellett a modernizáció során, azokat a változásokat, amelyek a XX. század elején véglegesen átformálták arcukat: a várostervezés és a lakásprobléma gyökeresen új felfogását, a tömegközlekedés kiépülését, a modern ipart (Floridsdorf a vegyiparban, az elektrotechnikában, a vagon- és autógyártásban jeleskedett), a szociáldemokrácia térnyerését és a munkáskultúrát. Floridsdorf, noha közvetlenül Bécs mellett feküdt, a természetes határvonalat képező Duna miatt teljesen

1 Floridsdorfer Zeitung, 1904. november 12.

2 1910-ben még néhány Duna parti települést hozzászatoltak, ám ez szignifikánsan nem változtatott már a területén.